

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

САЙЧУК КОСТЯНТИН ВІКТОРОВИЧ

Допускається до захисту:
в.о. завідувача кафедри
історії України
та спеціальних галузей
історичної науки,
д.і.н., професор Темірова Н.Р.

«_____» _____ 2022 р.

**ІСТОРИЧНІ ДОЛІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ПІСЛЯ
РУЙНУВАННЯ НОВОЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ**

Спеціальність 032. Історія та археологія

Магістерська робота

Науковий керівник:
Пятницькова І.В., доцент кафедри
історії України та спеціальних галузей
історичної науки, к.і.н.

Оцінка: ____ / ____ / ____
Голова ЕК:
Стукевич О.К., д.і.н., професор

Сайчук К. В. Історичні долі українського козацтва після руйнування Нової Запорізької Січі. Спеціальність 032 «Історія та археологія», ОП «Публічна історія». ДонНУ імені Василя Стуса, Вінниця, 2022.

Магістерська робота присвячена історії українського козацтва кінця XVIII – першої половини XIX ст. У роботі здійснено аналіз політичних, економічних, соціальних форм діяльності, висвітлено вплив козацтва на подальшу долю українства в аспектах формування суспільної свідомості, збереження історичної пам'яті народу та ментальної складової української нації.

Кваліфікаційна робота виконана з дотриманням принципів історизму, системності та комплексності, використання проблемно-хронологічного, історико-генетичного та порівняльно-історичного методів наукового пізнання.

Ключові слова: козацтво, Задунайська Січ, Чорноморське козацтво, Азовське козаке військо, колонізація.

88 с. Бібліограф.: 111 найм.

Saichuk K. V. The historical destinies of the Ukrainian Cossacks after the destruction of Novaya Zaporizhia Sich. Specialty 032 «History and Archeology», EP «Public history». Vasyl' Stus DonNU, Vinnytsia, 2022.

The master's thesis is devoted to the history of the Ukrainian Cossacks of the end of the 18th - the first half of the 19th century. The paper analyzes the political, economic, and social forms of activity, highlights the influence of Cossacks on the future fate of Ukrainians in terms of the formation of social consciousness, preservation of the historical memory of the people and the mental component of the Ukrainian nation. The qualification work was performed in compliance with the principles of historicism, systematicity and complexity, the use of problem-chronological, historical-genetic and comparative-historical methods of scientific knowledge.

Key words: Cossacks, Transdanubian Sich, Black Sea Cossacks, Azov Cossack army, colonization.

88 p. Bibliography: 111 items.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Історіографія досліджуваної проблеми	7
1.2. Джерельна база	12
1.3. Методологія роботи	15
РОЗДІЛ 2. ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ	20
2.1. Виникнення Січі	20
2.2. Особливості устрою та функціонування	29
2.3. Знищення Задунайської Січі	35
РОЗДІЛ 3. ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО	42
3.1. Формування війська	42
3.2. Характерні риси устрою	46
3.3. Ліквідація Чорноморського війська	49
РОЗДІЛ 4. АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО	54
4.1. Створення війська	54
4.2. Структура та діяльність козацтва	64
4.3. Ліквідація Азовського козацького війська	69
ВИСНОВКИ	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	79

ВСТУП

Актуальність. Обрана для дослідження проблема на сьогоднішній день є важливою для розбудови та укріплення суверенітету України в умовах агресії рашистської федерації. Історичні долі козацтва після зруйнування Січі у 1775 р. є тим аспектом, що був спотвореним імперською історіографією XIX – початку XX ст. та відповідно набув подальшого продовження у фальсифікаціях історіографії більшовицького тоталітаризму. Щонайменше – 1775 р. розглядався як завершення історії козацтва, а подальша доля козаків вважалась чимось другорядним та малозначущим, і врешті латентно підводилася концепція про поглинання і розчинення козацтва у середовищі інших елементів. Ще один імперський міф, що знайшов продовження в сучасній російській пропаганді пов'язаний із тим, що освоєння земель Причорномор'я та Приазов'я було виключно їх заслугою і в жодному випадку не мало українського характеру. Тому на основі ґрунтовного аналізу різноманітних груп джерел постає нагальна потреба об'єктивної неупередженої візії історії українського козацтва та його ролі у розбудові українських земель та внеску у збереженні історичної пам'яті та формуванні системи українських цінностей свободи і демократії, поваги до особистісного вибору які стали складовою свідомості громади на південних теренах України.

Об'єкт дослідження є українське козацтво як соціально-політичний феномен в історії України.

Предмет дослідження – еволюція правового статусу українського козацтва, створення його нових організаційних структур, освоєння нових територій та організація соціально-економічної діяльності, розбудова та упорядкування козацьких формувань, їх внутрішньополітичне життя, участь козаків у подіях міжнародної політики.

Мета магістерської роботи полягає у здійсненні системного вивчення історії українського козацтва після руйнації Нової Січі на засадах об'єктивності, політичної незаангажованості та ідеологічної неупередженості, здійснивши системний аналіз життєдіяльності козацтва в умовах нових політичних реалій.

Завдання дослідження:

- Здійснити аналітичний огляд історіографії досліджуваної теми, визначити основні тенденції та підходи до вивчення і висвітлення даної теми;
- Охарактеризувати стан джерельної бази, виробити класифікацію груп джерел;
- Розглянути детермінанти створення Задунайської Січі, визначити політичні та міжнародні чинники створення даної організації, внутрішні фактори розбудови Січі;
- Висвітлити принципи внутрішньої організації життя Задунайської Січі, особливості господарської діяльності та внутрішнього життя;
- Дати характеристику процесам які зумовили формування Чорноморського козачого війська, вказати на особливості його динаміки розвитку та специфіку організаційних форм;
- Проаналізувати утворення Азовського козачого війська, дати характеристику його структури, функціональних особливостей правового статусу;
- Визначити причини ліквідації іррегулярних козацьких формувань в складі Османської та російської імперій та їх наслідки;
- Проаналізувати місце і роль козацьких формувань кінця XVIII – першої половини XIX ст. в історії України.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період від червня 1775 р., тобто часу руйнування Нової Січі та тривають до серпня 1866 р., тобто ліквідації Азовського козачого війська.

Територіальні межі дослідження охоплюють території Північного Причорномор'я та Приазов'я на теренах яких проживали козаки, формуючи власні самоорганізовані поселенські структури та маючи свої організації.

Наукова новизна дослідження полягає у системному аналітичному розгляді історії українського козацтва як спільноти з єдиним цивілізаційним корінням.

Науково-практична значущість дослідження полягає у тому, що його матеріали можуть бути використаними при проведенні занять з історії України, історії українського козацтва, військової історії України; історії міжнародних відносин у Центральній і Південно-Східній Європі кінця XVIII – першої половини XIX ст. Результати магістерської роботи можуть використовуватись для підготовки інформаційних роликів з історії України та окремих регіонів.

Магістерська робота складається з вступу, чотирьох розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків, її загальний обсяг становить – 88 с., основна частина 78 с. Список використаних джерел та літератури становить 111 позицій.

РОЗДІЛ І.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія досліджуваної проблеми

Історіографічні аспекти долі українського козацтва після зруйнування Нової Січі є актуальними на сьогоднішній день. У другій половині XVIII – на початку XIX ст. українська історіографія остаточно вийшла за межі літописної, компілятивної історичної літератури і впритул підійшла до того рубежу, з якого починалася історична наука. В цей час українська історична думка все ще не мала суто професійного, наукового характеру. Історична література творилася зусиллями окремих любителів старовини. Вона була компілятивна, еkleктична за характером, синкретична щодо жанру, з ознаками фрагментарності джерельної бази та довільним етимологізуванням [116, с.48-50].

Розвиткові української історіографії сприяли окремі праці зарубіжних істориків. Відчувається тенденція до певного «зниження» статусу та дегероїзації козацтва. З кінця XVIII ст. посилюється інтерес західноєвропейських істориків до історії України. Це було викликано кардинальними змінами в житті Європи, в яких Україні належала помітна роль (занепад Речі Посполитої, падіння Кримського ханства, посилення могутності Російської держави). Сама Україна стала прикладом трагічної боротьби за свободу і незалежність [97, с.39].

Особливо велику увагу Україні приділяли німецькі просвітителі, і серед них – Й. Гердер, А. Бюшінг, А. В. Гупель, К. Хаммерсдорфер, Л. Гебгарді, Й. Хоппе, Й.-Х. Енгель. Великий інтерес до минулого України виявляли французькі історики та мислителі Вольтер, П. Ш. Левек, Н. Г. Леклерк, Ш. Рюльєн, Ж. Ф. Гарран де Кулон, Ж.-Б. Шерер. На зламі століть під впливом новітніх здобутків європейського Просвітництва відбувалася еволюція української історичної думки, що відчувається, зокрема, у працях Я. М. Марковича, М. І. Антоновського, М. Ф. Берлинського. Зокрема, це виявилось у розширенні предмету історичного дослідження за рахунок подолання станової обмеженості;

пошуках об'єктивних підходів до пояснення основних сторін козацької історії; прагматизації історичної думки; подоланні літописно-компілятивної форми історіописання; зростанні інтересу до історії громадянського суспільства, яка включала історію громадянського устрою, стан навколишнього середовища, релігію, побут, звичаї, історію торгівлі, фінансів, господарства, армії, характер народу [50,с.61].

Розвиток демократичної суспільно-політичної думки, поживлення фольклорно-етнографічних і славістичних студій, певний поступ західноєвропейського українознавства об'єктивно працювали на утвердження героїко-патріотичного образу минулого України. У добу романтизму увагу істориків привертала передусім найбільш яскраві, героїчні сторінки історії народу. Соціокультурні функції історіографії виразно домінували над науково-пізнавальними. В результаті дещо міфологізована картина українського минулого здобула перевагу над реальною. Головне місце зайняло козацтво з притаманним йому культом військового героїзму та лицарської відваги. Основи романтичного розуміння історії України були закладені в кінці 20-х – на початку 30-х рр. XIX ст. не професійними дослідниками, а численними ентузіастами, аматорами з числа чиновників, журналістів, письменників, фольклористів, серед яких слід відзначити М. О. Максимовича, М. А. Маркевича, І. І. Срезневського, А. О. Скальковського. Гурток харківських романтиків 20–30-х рр. Завдяки цьому було створено цілісну картину минулого українського народу як єдиного організму, розширено регіональні, соціальні та жанрові рамки української історії. В романтичній історіографії історії України козацтво зазнає помітної ідеалізації. У творах істориків-романтиків минуле «демократизується» [117, с.87-88].

Лицарська героїка козацького минулого поєднувалися з археографічними достоїнствами. Вона стала містком, перекинутим від історіографії епохи Просвітництва через романтичну культуру до позитивістсько-народницької історичної думки. Одночасно з Маркевичем на ниві історіографії виступив одеський дослідник А. О. Скальковський (1808–1898), автор монографій з історії

Південної України, Запорозької Січі та гайдамацького руху, зорієнтованих на наукові взірці більшою мірою, ніж на літературно-фольклорні.

Документальні, рукописні джерела у свідомості істориків стали переважати за своїм значенням фольклорно-етнографічні. М. О. Максимович, який починав свій шлях в історіографії з фольклорних публікацій, згодом перейшов до критики джерел та літератури. Водночас відбувалося звільнення істориків від безпосереднього впливу суспільно-політичної думки і художньої літератури, створення власного простору для існування в системі наукових, професійних знань. Разом з тим відсутність організаційної основи, відірваність від освітніх і наукових закладів та осередків гальмували професіоналізацію української історіографії, засвоєння нею новітніх досягнень історичної науки в галузі філософії, методології та методики історичних досліджень [117, с.94].

Поруч із змінами у ставленні до джерел відбувається еволюція в розумінні істориками предмету своїх досліджень, їх методики. Дослідники звертаються до соціально-економічної та загально-культурної тематики, історії соціальних структур і груп, розвитку громадянського суспільства. Вплив природничих і суспільних наук, поширення позитивістської філософії привели до чергового торжества раціоналізму в історіографії. Скрупульозний аналіз достовірних фактів та їх систематизація стали витіснити з історичних праць поетичне натхнення, літературну риторичку та інші романтичні вільності. Від ідеалізації, оспівування вітчизняної історії історики все частіше переходили до її критики. Видатним кроком вперед у дослідженні історії українського козацтва стали праці істориків середини і другої половини XIX ст. М. І. Костомарова, П. О. Куліша, М. О. Максимовича. В їхній творчості помітне поєднання романтичних і позитивістських елементів (долучалися й просвітницькі). Одночасно утверджуються народницькі симпатії та переконання. Цій тенденції суперечила своєрідна аристократизація А. Скальковським козацтва [67, с.172].

В другій половині XIX ст. – на початку XX ст. завдяки становленню української історичної науки й визріванню національної самосвідомості в суспільстві виникли умови для синтезу патріотичного натхнення із сучасною

методикою історичного дослідження. Новий образ української історії, що задовольняв потреби широкої громадськості і водночас відповідав суворим вимогам критики, був створений зусиллями корифеїв української історіографії В. Б. Антоновича і М. С. Грушевського. У перші післяреволюційні роки в Україні велася велика наукова робота з вивчення історії козацтва. Повернення з еміграції в 1924 р. М. Грушевського значно пожвавило науковий рух в радянській Україні. Навколо видатного вченого зосереджується ціла школа істориків, які починають розробляти різні ділянки історії України, не оминаючи історії українського козацтва. У численних наукових збірниках, «Записках», «Працях», в журналі «Україна» та інших виданнях з'являються дослідження, присвячені різним питанням українського козакознавства. Наприкінці 1920-х рр. виходять праці М. Слабченка, які дають цінні відомості про соціально-правову структуру, організацію господарства, центральні та периферійні установи на Запоріжжі. Серед дослідників, які плідно працювали над історією українського козацтва спочатку на батьківщині, а пізніше в еміграції, особливе місце належить професору Н. Полонській-Василенко [78, с.52].

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. в Україні брутално зупинено процес національно-культурного ренесансу, що згодом буде названо «розстріляним відродженням». У галузі історичних дисциплін замість об'єктивних досліджень і свободи творчості вимагалася «єдність думок». Досягалося це розгромом наукових установ і заборonoю цілих наукових галузей, ліквідацією українознавчої преси. Українські історики, яких на той час залишилось небагато (більшість їх або знищено фізично, або відправлено на заслання), потрапили під тотальний контроль партійних функціонерів, що позаймали місця колишніх організаторів української науки. Справжню наукову інтелігенцію було поставлено перед вибором: бути знищеною або «вчитись» у партійних функціонерів теорії класової боротьби при аналізі історичних подій, до того ж в інтерпретації, яку визначали пропагандисти періоду сталінізму і застою. Великої шкоди завдала русоцентристська схема, запроваджена в цей час тими, хто керував історичною наукою. У 1950 - 1960-і рр. одним з небагатьох

дослідників, які активно розробляли тематику історії козацтва, був В. О. Голобуцький. Різних проблем українського козацтва торкаються у своїх працях І. Д. Бойко, Я. Р. Дашкевич, Я. І. Дзира, В. А. Дядиченко, О. С. Компан [117, с.104].

Зарубіжна історіографія історії козацтва У Західній Європі, США та Канаді помітний внесок в історіографію історії українського козацтва зробили такі відомі історики, як Олександр Оглоблін, Борис Крупницький, Аркадій Жуковський, Іван Холмський, Теодор Мацьків, Орест Субтельний, Любомир Винар, Френк Сисин, Юрій Гасцький[96, с.37].

Проголошення незалежності України, демократизація суспільного життя в країні, національно-культурне відродження стали потужними стимулами активізації козакознавчих досліджень. До сучасних дослідників історії козацтва належать Ю. А. Мицик, І. С. Стороженко, В. А. Смолій, В. С. Степанков, В. А. Брехуненко [117, с.242].

Стосовно історичних доль українського козацтва завершення XVIII – першої половини XIX ст. Важливими були дослідження історії Чорноморського козацтва здійснені В. Голобуцьким в середині XX ст. В умовах жорсткого пресингу тоталітарної системи, коли історика змушували коритися ідеологічним стандартам «прокрустова ложе» тоталітарної ідеології, автор був змушений адаптуватися, але залишався вірним собі у матеріалах своїх інтелектуальних напрацювань, де наголошував на українському духову освоєних запорожцями земель Північного Причорномор'я, вказуючи, що саме козацькі традиції були засадничими при облаштуванні тут життя [34, с.8-10].

А. Бачинський розглядав у контексті ідеологічних установок советського режиму висвітлював долю запорожців та так звану «народну» колонізацію Придунав'я. праці даного автора є цінними за фактологічним матеріалом та розкривають особливості соціального устрою, що продовжують традиції запорізьких козаків [9, с.110].

Утворення та діяльність Азовського козацького війська на основі комплексу архівних матеріалів та друкованих джерел досліджує Л. Маленко [2, с.314]

Значний внесок у вивчення долі козацтва після зруйнування Нової Січі здійснено Т. Чухлібом. Він вважав, що козаки були важливими в освоєнні та розбудові життя степового Причорномор'я. Вони несли військовий захист освоєних земель та сприяли господарському розвитку, розбудові системи соціальних відносин українського взірця на засадах цінностей свободи, поваги до прав людини, демократії [109, с.302].

Однією з найбільш авторитетних сучасних дослідниць долі козацького Запоріжжя в кінці XVIII – на початку XIX ст. є Олена Бачинська. У численних працях висвітлено політичні та геополітичні аспекти утворення Задунайської Січі та Чорноморського козацтва і їх подальшого розвитку, особливості соціально-економічного життя, традиції та інновації у повсякденному житті. Дослідниця наголошує на потужному впливі козацтва, що стало головним чинником формування унікальної ідентичності півдня України. О. Бачинська наголошує, що козацтво відігравало потужну роль у формуванні міжнародної політики на теренах Чорномор'я у першій половині XIX ст. [10, с.32]

Таким чином, історіографічна спадщина історії українського козацтва після руйнації Нової Січі є тяглою та характеризується кількома потужними вітчизняними школами, які висвітлюють різноманітні аспекти минувшини українського козацтва в кінці XVIII – першій половині XIX ст.

1.2. Джерельна база

Джерельна база історії козацтва є деформованою, вона дійшла до нашого часу з великими втратами. Збереглися переважно джерела іноземного походження, створені особами чи установами, які здебільшого були вороже налаштованими щодо козацтва. Архів Старої Січі знищений; його незначні рештки (головним чином дипломатичне листування) розпорошені по

архівосховищах Росії (Москва, Петербург), Польщі (Варшава, Краків), Туреччини (Стамбул), Швеції (Стокгольм) тощо. Кращою є ситуація з архівом Коша Нової Запорозької Січі, хоча його документація стосується періоду кінця XVII – XVIII ст., переважно 1734–1775. Головним типом джерел з історії українського козацтва є письмові, котрі поділяються на два види – документальні і наративні, або ж розповідні [9].

Архів Коша Війська Запорізького – це комплекс джерел, що утворився внаслідок діяльності Коша Нової Запорозької Січі і особливо Військової канцелярії Війська Запорізького Низового. Після ліквідації Січі (1775) її архів було конфісковано російською владою. Частина цього архіву було вивезено до Петербурга, де вона, за деякими даними, і нині зберігається, хоча точно невідомо, в якій саме архівній установі. Іншу частину архіву було вивезено до фортеці Св. Єлизавети (Єлисаветград), згодом до Катеринослава, а в 40-х рр. XIX ст. – до Одеси. Тут його вперше активно використав А. О. Скальковський: після його смерті й інші дослідники дістали доступ до цього зібрання, були надруковані окремі документи. У 1931 р. архів було перевезено до Харкова, потім до Златоуста, нарешті (з 1944), він склав фонд № 229 Центрального державного історичного архіву України у Києві (365 справ, які охоплюють 1713–76, а почасти і більш ранній час).

Тільки в наші дні почала здійснюватися суцільна публікація справ фонду Архів Коша Нової Запорозької Січі., та його джерел з історії запорозького козацтва, різноманітних за формою, походженням, тематикою, інформаційними можливостями. Це насамперед внутрішня документація Коша: універсали, накази, листи, переписи населення і майна, реєстри шкод, заподіяних пошестями чи ординськими наскоками, тощо. Чимало джерел стосується листування Коша з Гетьманщиною, є тут чимало документів, що вийшли з-під пера керівників Гетьманщини (гетьмани І. Мазепа, П. Орлик, Д. Апостол, К. Розумовський, полковники, генеральна старшина). Крім документів українського походження, є документи російські (імператорські укази та грамоти, накази й розпорядження,

ордери командування російських військ, Сенату, Синоду), польські, турецькі й кримсько-татарські [7; 8].

Матеріали видання «Архів Коша Нової Запорозької Січі» дозволяють всебічно висвітлити історію Нової Січі, її устрій, функціонування органів влади, особливості її військового ладу та військового мистецтва, принципи комплектування Війська Запорозького, нарешті, біографії багатьох запорожців, особливо з-поміж старшини. Вони дозволяють також простежити хід заселення та освоєння запорожцями Південної України, заснування ними хуторів, сіл і міст, спорудження православних храмів. Ці матеріали проливають світло на динаміку зростання чисельності міст і сіл, походження топонімів, систему господарювання на землях Січі, лісокористування, природоохоронні заходи Коша. Є чимало даних про участь запорожців у національно-визвольних рухах українського народу, насамперед у гайдамацькому, боротьбу Коша проти колоніальної політики Російської імперії, втечі кріпаків на Січ тощо. Дуже багато джерел стосуються прикордонних конфліктів, взаємовідносин із сусідніми державами, дипломатичних відносин, діяльності розвідки і особливо ролі запорожців у російсько-турецьких війнах[38].

Нарративні джерела можна поділити на три головні категорії: 1) історико-публіцистичні твори; 2) мемуари (щоденники і спогади); 3) літописи та хроніки. До перших належать публікації про козацтво XIX ст. Так видання «Задунайська Січ. Невичерпні джерела пам'яті», що було видано у 1998 р. Інститутом археології національної академії наук України містить передруки таких публікацій із «Київська старовина», зокрема статті Ф.Вовка.

Головна увага в козацьких літописах приділяється воєнно-політичним подіям історії України, хоча вони є православними віруючими і засуджують політику дискримінації Української Православної Церкви, яка проводилася насамперед Річчю Посполитою. Водночас автори козацьких літописів нерідко розходилися в оцінці того чи того політичного чи державного діяча України (насамперед це стосувалося гетьманів), тієї чи тієї події, – а це дає досить цікавий матеріал для вивчення картини ідеологічної боротьби у XVIII ст[47]. Дуже

сильним був вплив козацьких літописів не тільки на українську історіографію, а й усю українську культуру XVIII – XX ст.

Про українське козацтво свідчать також білоруські, молдовські (М. Костин, Г. Уреке), кримськотатарські (Мехмед Ганджі Селай з Криму), турецькі (Наїма) і польські літописці та хроністи.

Важливим джерелом є аналіз свідчень вихідців із Задунайської Січі свідчить про наявність, принаймні, двох груп козаків із різними поглядами на своє становище і життєві позиції. Одну групу становили «старі» козаки - носії традицій та звичаїв Запорізького козацтва. Вони не вірили ніяким обіцянкам російського уряду, бо були навчені гірким досвідом 1775 р. [2].

Окрема група джерел пов'язана з важливими спеціалізованими галузями знання - археологією козацької доби, геральдикою, вексилологією, нумізматиною, сфрагістикою. Знання даних дисциплін суттєво розширюють поле реконструкції для науковця та є важливим чинником у об'єктивній неупередженій реконструкції минулого.

1.3. Методологія роботи

Головне завдання будь-якої науки – пізнання об'єктивних закономірностей подій і явищ. При виборі методології пізнання, надто історичного дослідження, найважливішою вимогою є конкретність вивчення умов і причин виникнення тих чи інших суспільних подій і явищ у їх взаємозв'язку і розвитку. Принципи історизму та об'єктивності, достовірності фактів і джерел, системного підходу до дослідження історичних явищ дають змогу повною мірою виявити історичну правду і наукову істину.

Історичний процес та процес історичного пізнання – дві важливі сторони наукового розуміння історії, які суттєво впливають на дослідника й одна на одну. Процес історичного пізнання відзначається тим, що не може вплинути на минуле, однак створює можливості прогнозувати майбутні шляхи історичного процесу [26, с. 53]. Що ж до методології історії, то це система або сукупність

принципів і методів, якими має керуватися історик, описуючи події та вивчаючи їх на основі документальних джерел [34, с. 58].

Окремим аспектом є праці присвячені вивченню структури і рівням історичного дослідження, в якій докладно розглядає весь хід цього процесу од вибору об'єкта і постановки дослідницького завдання до визначення істинності та цінності отриманого знання і його оцінки [13]. Наукове дослідження, є системним процесом. Усю сукупність виконуваних у дослідженні процедур він подає як послідовну зміну основних етапів: вибір об'єкта і постановка дослідницького завдання; виявлення джерел – інформаційної основи його вирішення і розробка методів дослідження; реконструкція досліджуваної військово-історичної реальності та її емпіричне пізнання; пояснення і теоретичне пізнання; визначення істинності та цінності отриманого знання і його оцінка [13, с. 3]. Однак, при детальнішому розгляді логічної структури конкретного дослідження можна виділити і значно більшу кількість його внутрішніх етапів.

Загальнонаукові методи, що застосовуються у історії, розраховані на вирішення тих чи інших завдань, що постають у процесі пізнавальної дослідницької діяльності [62, с. 4]. Одні з них виступають як конкретні пізнавальні засоби на емпіричному і теоретичному рівнях пізнання (спостереження та експеримент, опис і вимір, аналіз і синтез, індукція й дедукція і тощо), а інші пов'язані з розв'язанням ширших пізнавальних завдань (наприклад, співвідношення історичного й логічного, конкретного і абстрактного моделювання і т. ін.)

Ці методи виступають у своїй діалектичній єдності і протилежності, оскільки функціонування й розвиток об'єктів реальності протікають у просторі й часі. Інакше кажучи, будь-яка реальність на будь-якому етапі існування виявляє себе як певна даність, з одного боку, і має власну історію виникнення, розвитку і зникнення, – з іншого. Тому об'єктивну реальність потрібно вивчати і синхронно, і діахронно, тобто у просторовому і часовому вираженні.

Логічний метод розкриває рух об'єкта переважно у просторі, по горизонталі. Історичний метод показує рух об'єкта в інтервалах по вертикалі. В

змістовному аспекті історичний метод розкриває конкретний світ явищ, а логічний – їх внутрішню суть. Логічний та історичний методи в історії можуть виступати як окремо, так і в єдності, при якій провідну роль відіграватиме один з них. Ці методи використані автором для розкриття історичних коренів військової символіки та показу їх внутрішньої суті і єдності у розвитку процесу становлення української державності [74, с.22].

Для дослідження об'єкта пізнання використовується метод сходження від конкретного до абстрактного і метод сходження від абстрактного до конкретного, що дає змогу перейти від обмеженого знання до повнішого й глибшого змістовно-конкретного теоретичного знання. Природна і суспільна реальність не складається з окремих та ізольованих предметів, явищ і процесів, а є сукупністю взаємопов'язаних та взаємодіючих об'єктів, певним цілісним, системним утворенням. Всі системи мають свою будову, структуру і функції.

Характерною рисою системного методу є не його цілісність, а саме системність, спрямованість на вивчення системної сторони і природи об'єктивної реальності.

Історична реальність характеризується спільними рисами, і тому можна виокремити основні методи історичного дослідження, а саме: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний. У військово-історичному дослідженні всі ці методи перебувають у діалектичному взаємозв'язку, доповнюють один одного. Це дає змогу забезпечити об'єктивність і правдивість пізнавального процесу. При їх застосуванні використовуються й інші – загальнонаукові методи – аналіз і синтез, індукція і дедукція, опис і вимір, пояснення тощо. Вони вже виступають як конкретні пізнавальні засоби, необхідні для реалізації підходів і принципів, що лежать в основі провідного методу [82, с. 10].

Історико-генетичний метод дозволив автору показати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку в їх безпосередності, а історичні події та особистості охарактеризувати в їх індивідуальності й образності. Важливий і поширений метод наукового пізнання – історико-

порівняльний. Його застосування виправдане самою структурою роботи автора і допомогло визначити істотні ознаки, типологію і стадії порівнюваних історичних періодів розвитку.

Виявлення істотних ознак, на основі яких має проводитися історико-порівняльний аналіз, а також типології і стадіальності порівнюваних явищ найчастіше потребує спеціальних дослідницьких зусиль і застосування інших загальноісторичних методів, насамперед історико-типологічного та історико-системного.

У системі історичних наук значне місце посідають спеціальні історичні дисципліни, які своєю розмаїтістю об'єктів і предметів вивчення, вироблення методик і технологій дослідження стоять на межі з іншими науками. Зв'язок минулого із сучасністю забезпечується втягненням до наукового пізнання та історичного дослідження нових джерел. Саме спеціальні історичні науки дають найбільш ґрунтовну оцінку джерелам [67, с. 4].

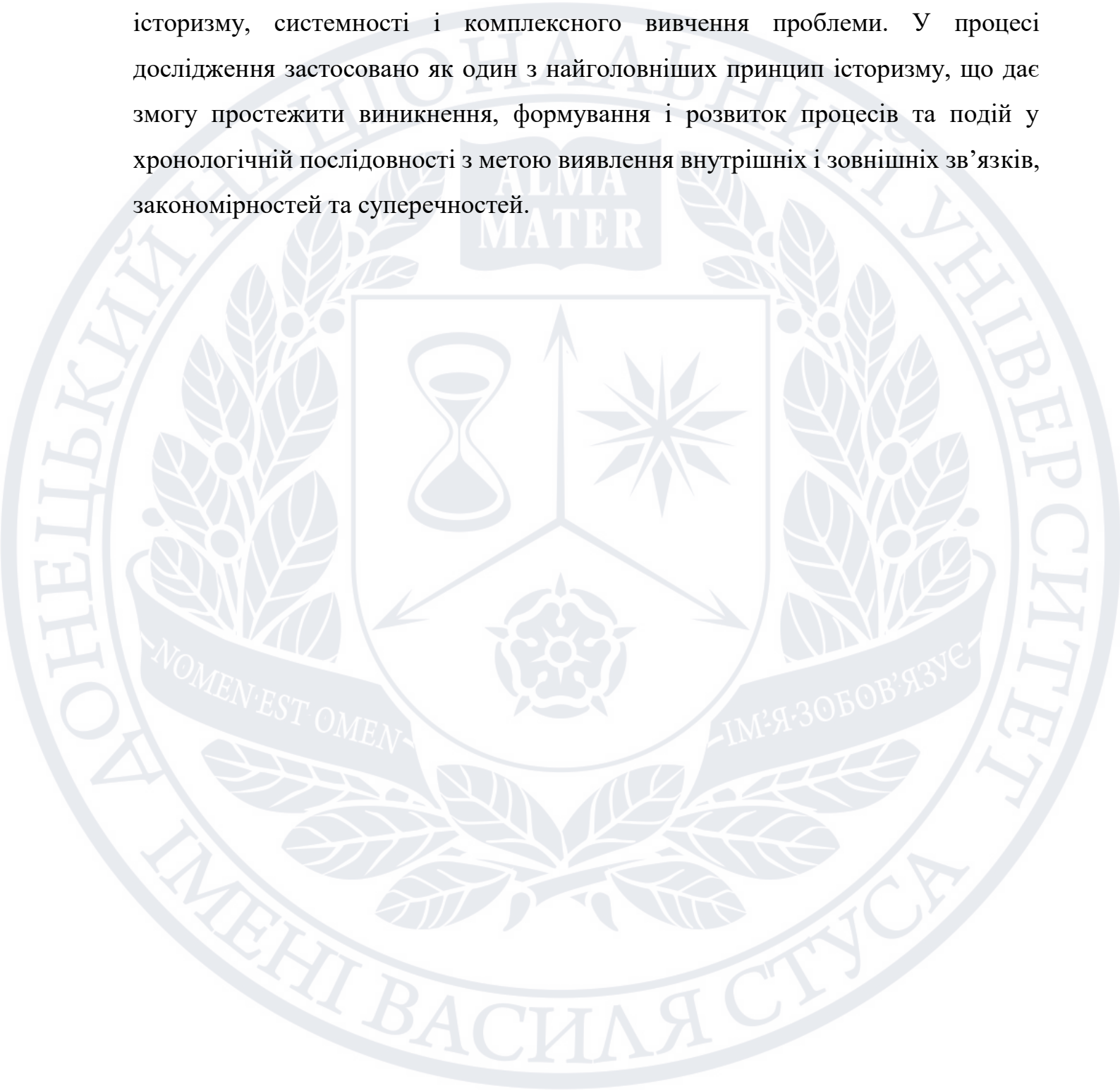
Загальновідомо, що геральдика, або в українській інтерпретації – гербознавство вивчає історію використання гербів, їх походження, розвиток, закони складання й художнього оформлення та генезис самого процесу герботворчості. Основним об'єктом дослідження геральдики є герб як специфічне зображальне історичне джерело.[421, с. 146].

Вексилнологія, або прапорознавство вивчає прапори, стяги, знамена, хоругви, бунчуки, вимпели, штандарти та інші вексиліуми як історичні пам'ятки, досліджує їхній символічний зміст, а також розвиває на науковому рівні основи їх теоретичного і практичного застосування у сучасних умовах.[41, с. 119].

Отже, методологічною основою дипломної роботи стали засади наукової об'єктивності та історизму, системності і комплексного вивчення проблеми. У процесі дослідження застосовано, як один з найголовніших принципів дослідження, принцип історизму, що дає змогу простежити виникнення, формування і розвиток процесів та подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей.

Цей метод дав змогу вивчати процеси формування та розвитку українського козацтва останньої третини XVIII – першої половини XIX ст.

Методологічною основою постали засади наукової об'єктивності та історизму, системності і комплексного вивчення проблеми. У процесі дослідження застосовано як один з найголовніших принцип історизму, що дає змогу простежити виникнення, формування і розвиток процесів та подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей.

РОЗДІЛ II. ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ

2.1. Виникнення Січі

Зруйнування російськими військами славнозвісної Запорізької Січі в 1775 р. стало однією з найтрагічніших подій в історії України. У квітні того року Григорій Потьомкін виступив на засіданні уряду з проектом її ліквідації, а вже в червні царські війська на чолі з генералом Петром Текелієм, що поверталися з турецького фронту, обложили Січ. Не маючи сил боронитися, кошовий отаман Петро Калнишевський змушений був здати фортецю без бою. Запорізьке військо було оголошене розпущеним [59].

Історичні долі запорізького козацтва після зруйнування російськими військами Січі склалися по-різному. Осередком козацької вольниці стала дев'ята й остання Січ українського козацтва, яку було засновано за Дунаєм. Її основу становили запорізькі козаки, які протягом 70-х рр. XVIII ст. тікали на території, підконтрольні Османській імперії. Початок історії Задунайського Коша поклали козаки, котрі брали участь у дунайських експедиціях часів російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Після замирення Росії з Туреччиною частина з них, потерпаючи від утисків російського офіцерства, не повернулася на Січ, а осіла в дунайських і дністровських гирлах [82, с.223]. Потік козацтва в межі Османської імперії збільшився після ліквідації Нової Січі в 1775 р. і досяг свого апогею у 1777 – 1778 рр.

Організованого компактного переходу запоріжців до Туреччини не було. Козаки невеликими групами суходолом і водними шляхами добиралися в дунайські гирла, у пониззя Дністра, на Березань, Тилігул, в Очаківську округу, у Буджак. Турецький уряд не чинив перешкод запоріжцям, будучи зацікавленим у них як у засобі тиску на Росію. Приймаючи козаків на свої землі, Османська імперія послаблювала позиції Російської держави на Півдні і завдавала удару по її міжнародному авторитету, як «захисниці всього православного населення» [64,

с.109]. Існування «Січі за Дунаєм» викликало все більші симпатії в українського населення й паралізувало участь у війні українців на стороні Росії.

Російський уряд здебільшого застосовував до задунайських козаків тактику «приватних запрошень», не порушуючи офіційно питання їх повернення перед султаном. Запоріжцям, які погодяться повернутися, було обіцяно не розглядати їх як злочинців, а ставитися як до таких, що вийшли на промисли, проте реальних наслідків ці пропозиції не мали [9, с.37]. Навпаки, колишні запоріжці переходили кордон із Російською імперією й агітували селян, розпущених січовиків, солдатів приєднуватися до них.

Боротьба за вплив та землі Північно-Західного Причорномор'я наприкінці XVIII – першій третині XIX ст. мала стратегічно важливе значення у політиці Османської та Російської імперій. Російсько-османське протистояння реалізовувалось через систему заходів, наприклад, тактичних військових операцій, використання місцевої специфіки та локальних особливостей, політичного тиску тощо. В глобальному геополітичному розподілі, що відбувався в зазначений період, в досягненні своїх планів імперії мали враховувати наступну локальну місцеву особливість – на території, де планувались військово-політичні події перебували українські козаки. Саме вони в кінці XVIII ст. в Османській імперії в Добруджі сформували Задунайську Січ, тому природньо вона стала частиною даного протистояння. І хоча в кінці XVIII ст. козаки не являли собою таку значну бойову одиницю, як у XVII ст., але могли значно вплинути на воєнну ситуацію у Північно-Західному Причорномор'ї [25, с. 173].

Вихід значної кількості запоріжців з Російської імперії після зруйнування Запорозької Січі 3–5 червня 1775 р. у межі Очаківської округи, межиріччя Дністра та Дунаю, тобто території, що належала на той час Османській імперії став визначальним фактором цього аспекту. Інша частина козаків розійшлася південноукраїнськими землями, що перебували на той час у складі Російської імперії. І хоча, в першу чергу, самим козакам тепер у межах двох імперій

потрібно було визначати своє місце в нових умовах життя, а в Османській імперії ще й, за можливістю, відтворити власну організацію – Січ.

Росія та Османська держава також з обережністю спостерігали за новою ситуацією. Вихід запоріжців викликав неабияку стурбованість російського уряду. За відомостями прикордонної адміністрації султан схильний був розглядати запоріжців як своїх підданих. Таким чином, Порта могла чинити тиск на Росію. По-перше, міжнародною спільнотою, як мусульманська держава, що дала притулок православним (за Кючук-Кайнарджийським миром Росія отримувала право захисту православного населення Османської імперії, що давало їй можливість втручатися у внутрішні справи Порти); по-друге, османський уряд отримував підтримку у боротьбі з місцевими феодалами, які виступали проти державної влади та її реформ, розпочатих в імперії у 1774 р.; по-третє, запорожці добре знали місцевість і могли, в разі війни з Росією, скласти ефективне поповнення турецької армії; по-четверте, існування задунайського козацтва в Османській імперії фактично декларувало невизнання територіальних надбань Росії і вважалось російською адміністрацією ворожим актом. Це відповідно визначило і ставлення російської влади до запоріжців, що відбилось, і в їхній назві – в російських документах такі козаки називались «невірними» турецькими або «запоріжцями з-за Дунаю», в історичній літературі вони отримали ще назву – «задунайські запоріжці», «турецькі запоріжці» або «задунайці» [65, с.17].

У перші роки після зруйнування Січі запоріжці не мали власної організації, були розкидані по рибних промислах Очаківщини, Подністров'я, нижнього Дунаю. Вже через деякий час вони намагаються відтворити власну організацію. У серпні 1778 р. султанський уряд, не зважаючи на протести Росії, офіційно прийняв козаків під свою юрисдикцію, але до реального заснування Січі, як автономної організації, справа не дійшла. Проте місце оселення для запоріжців було визначено між Бендерами та Аккерманом. Враховуючи зазначені вище події, уряд Катерини II передав послу Російської імперії в Константинополі О. Стахієву інструкції, в яких вимагав домагатися у султана видачі запоріжців, як

російських утікачів. У разі відмови, О. Стахієву дозволялось запропонувати султанському уряду в обмін на визнання за Портою Очаківської області, переселити запоріжців за Дунай. Російська пропозиція була прийнята Османською імперією. За п'ятим артикулом Айналі-Кавакської конвенції від 10 (21) березня 1779 р. султанський уряд зобов'язувався «видати Російському імператорському двору запоріжців, які втекли до її областей, якщо вони забажають скористатися амністією», що оголошувалась їм, «а в противному випадку Оттоманський уряд зобов'язувався запорізьких козаків по цей бік Дунаю перевести й оселити всередині турецьких областей так далеко, як тільки можна буде від Чорного моря». Зауважимо, що вже те, що конвенція була підписана в достатньо складній міжнародній обстановці, мала вирішити, здебільшого, суперечки двох країн навколо Кримського ханства, і те, що до неї було внесено окремим параграфом переселення запоріжців, свідчило про серйозне занепокоєння російського уряду.

Як зауважила дослідниця Олена Дружиніна «значення цієї статті визначалось вже не стратегічними, а соціальними міркуваннями. Російський уряд розумів, що оселення запоріжців на прикордонній з Росією території Туреччини створило б привабливий центр для селян-утікачів та для усіх незадоволених елементів» [95, с.48]

За рішенням турецької адміністрації козаки мали оселятися в Румелії «у віддалених від чорноморського берега селах, від трьох до п'яти чоловік на село». Між тим, ці заходи до кінця виконані не були. Хоча частина їх була переселена за Дунай, численні групи козаків продовжували перебувати на Очаківщині, навколо Тилігульських лиманів і пониззя Дністра і на початку 80-х рр. XVIII ст.

Умови, в яких опинились задунайці, а також низка заходів російського уряду, спрямованих на виклик козаків у Росію (зокрема, амністія 1779 р., агітація російських агентів, створення «Чорноморського козацького війська»), призвели до того, що окремі групи задунайців почали повертатися в російські межі [36, с.78]. Через таку складну ситуацію в турецьких землях спостерігався вихід

запорожців не лише до Росії, але й до інших територій і країн, зокрема, Молдавське князівство і Австрійську імперію.

Міграції із османських володінь викликали серйозні зміни у ставленні султанського уряду до задунайських козаків. Останнє, в умовах підготовки нової війни з Росією, для Османської імперії було вкрай небажане. В зв'язку з цим козакам знов дозволялось створити власну військово-адміністративну організацію – Січ, яка мала певну автономію. Ймовірно вже з середини 80-х рр. XVIII ст. Задунайська Січ знаходилась у с. Катирлез в гирлі Дунаю [82, с.224]. Відтепер козаки мали підпорядковуватись сілійстринському паші, але через його віддаленість від козацького центру, вони підлягали керівництву браїльського назиря (керівник округи) або інших фортець.

Можна вважати це визнанням особливості самого статусу задунайських або турецьких козаків та наявність у них власної військово-господарської організації – Задунайської Січі.

В османській традиції християнські народи могли служити в армійських структурах лише якщо ставали мусульманами, або у вигляді допоміжних обслуговуючих військових частин: інженерні, дорожні тощо (лагумджі, мюселлеми та інші). Як правило такі частини формувались з представників християнських народів, що проживали на завойованих османами територіях. Існувати ще кавалерійські частини провінцій, що оплачувались керівниками цих провінцій, формувались вони в разі необхідності. Серед них були такі, що складались з місцевих жителів для охорони прикордонних міст (джюнджюли) та такі, що складались з кримських татар, жителів Молдови, Волощини та Трансильванії, які виконували різні військово-тактичні завдання. На нашу думку, до такого типу іррегулярної кавалерії належали козаки, після організації Січі. Саме на такому становищі вони могли бути вписані до існуючої структури османської армії, яка з 1789 р. модернізовувалась султаном Селімом III [20, с.131].

Більшість колишніх козаків знов почали стягуватись навкруги Січі. Збільшення кількості козацького населення поблизу кордону продовжувало

непокоїти владні кола Російської імперії. Внаслідок використовувались заходи, які були апробовані у попередні роки «амністії», «приватні запрошення», «засилання агітаторів». Так, саме з завданням перевести задунайський Кіш у Росію неодноразово їздив до Катирлезу елизаветаградський купець Є.Кльонов у 90-х рр. XVIII ст. Козаки, за свій перехід вимагали, в першу чергу, гарантій безпеки, відсутність переслідувань та землі, зокрема, «пусті землі, що знаходяться поблизу міста Одеси». Однак не всі козаки з приємністю сприймали пропозиції про реєміграцію. Так, навесні 1794 р. через намір перевести «весь Кіш» до Росії ледь не втратив життя кошовий отаман Трохим Помело, що перебував на посаді з 1791 р. Проти нього виступили козаки протурецьких настроїв, вночі оточили його будинок і не знайшовши отамана, який встиг втекти, пограбували майно. Т. Помело перейшов до Росії, де за співробітництво отримав звання секунд-майора й грошову винагороду [33, с.81].

У процесі заселення та освоєння пониззя Дунаю та чорноморського узбережжя, козаки зустріли значний опір козаків-некрасівців, з якими нещодавно разом брали участь у російсько-турецькій війні на боці Порти. Останні прийшли з Дону внаслідок переслідувань з боку російської офіційної влади, в тому числі й на релігійному підґрунті (більшість з них була так званими старообрядцями). У 1780-х рр. вони офіційно отримують дозвіл турецького султана на поселення у дунайських гирлах. Разом з ними оселялось й російське, переважно селянське-старообрядницьке населення, яке отримало в Буджаку назву липованське або пилипонське. Активна розбудова Січі задунайцями і пов'язаний з нею перерозподіл земель, як засіб існування, мав неодмінно призвести до конфлікту з некрасівцями. Перш за все, у суперечках між двома групами козаків значення мала вигідна земля у дунайському гирлі, плавні, рибні лови, але й не останню роль відігравали також їхні різні релігійні традиції. Султанський уряд та місцева влада не втручалась у конфлікт між козаками, вирішивши, що «ода гяур-ода гяур («і ті невірні, і ті невірні»)... коли маєте силу – бийтеся собі» [22, с.222]. Доки турецький уряд не реагував на цей конфлікт дійшло до кривавих розправ.

Турецька адміністрація змушена була наказати задунайцям перейти в район Сеймен Ісакчинської округи (тепер в с. Юртасі в повіті Констанца (Румунія)).

Вплинула на стосунки між запорожцями і некрасівцями й кризова ситуація в середині османських володінь 1780-х – початку XIX ст., пов'язана з реформаторською діяльністю султана Селіма III та великого візира Алемдара Мустафи паші (Байрактара) в управлінні, економіці, армії. З'явилися аяни, які не підтримували реформи султана і послабляли авторитет центральної влади. Серед противників реформ були у Сілістрі – Йиликоглу Сулейман-ага, у Відіні – Осман Пазванд-оглу, в Ізмаїлі – Ібрагім Пеглеван, за прізвиськом Бабапаша («батько»). Задунайські козаки боролися у складі турецьких урядових частин з зазначеними феодалами понад вісім років і підпорядковувались назирю фортеці Браїла. У свою чергу, некрасівські козаки підтримували І.Пеглевана та інших.

Османські документи дозволяють припустити, що територією, з якої збирали податки на утримання козаків протягом 1800–1804 рр. була територія воєводи Волощини. Так, наприклад, воєвода Волощини у березні 1802 р. надавав гроші для закупівлі продовольства двом тисячам козаків, а у липні 1803 р. він мав забезпечити усім необхідним тисячу мобілізованих козаків і тисячу солдатів-мусульман [25, с.8].

Внаслідок цих подій, напередодні російсько-турецької війни 1806–1812 рр., задунайці змушені були перебратися до Браїли під захист паші через те, що некрасівці у складі військ ізмаїльського паші Пеглевана здійснили напад на Катирлез, спалили житла запорожців і багатьох порубали. У листопаді 1806 р. близько двох тисяч запорожців з Ізмаїла були переведені до Браїли. За наказом браїльського назиря стягувались до фортеці й інші задунайські частини, які розміщувались в Кілії, Вилковому, Галаці, Бальчику, Мачині, Галаці, Рушуку, островах Дунайського гирла. Козаки служили і в турецькій річковій флотилії. Вони відрізнялись високою боєздатністю і, що, особливо важливо, знанням зручних переходів через Дунай.

Граф О. Ланжерон, який командував корпусом на Дунаї, вважав, що задунайці могли «завдавати шкоди більш ніж турки і татари», тому що знали

зручні місця плавання по Дунаю. Тому російське командування мало вжити всіх можливих заходів, щоб залучити задунайців на свій бік, обіцяючи їм пільги, якими користуються чорноморці на Кубані. Враховуючи попередній досвід формування Чорноморського війська командуючий Молдавською армією І. Міхельсон і новоросійський генерал-губернатор Е. де Рішельє запроектували створити на Дунаї козацьке військо, «дати йому найменування Усть-Дунайського, подаючи надії, що воно може отримати приклад Війська Запорізького, якщо як чорноморці, це заслужить». 20 лютого 1807 р. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо було офіційно затверджене указом Олександра І. Центрами його формування призначалися Кілія і Галац. Однак успіху у зарахуванні до нього задунайців не було [38, с.67].

По закінченні війни у 1812 р. задунайські козаки отримали поповнення з України і в Катирлезі почали будувати нову церкву, але Січ не поновили. Вони вирушили на некрасівські поселення і зайняли їх головний центр – с. Верхній Дунавець на Георгіївському гирлі, там де і заклали Січ (тепер с. Верхній Дунавець в повіті Тульча (Румунія)). З 1813 по 1828 рр. саме тут існувала Задунайська Січ. Здебільшого, нова організація зберігала особливості Запорозької Січі в соціальному та військовому побуті [49, с.351].

Не лише агітація проросійськи налаштованої старшини або пільги призводили до переходу задунайців. Із Задунайської Січі у 1820-х рр. почався масовий вихід козаків у російські межі, що було викликане спробами Османської імперії використати їх для придушення національно-визвольного руху в Сербії та Греції [49, с.293].

Протягом 20-х років ХІХ ст. через кризу у середині Османській імперії і складну міжнародну ситуацію, султанський уряд планував перенести Задунайську Січ подалі від кордонів з Росією. Одночасно Російська імперія готувалась до нової війни з Портою і вже з 1821 р. в Головному Штабі відпрацьовувались проекти і маршрути руху російської армії на Дунай і Балкани. У 1826 р. ці плани стрімко активізувались через підвищену увагу європейської спільноти до грецького питання.

Однією з проблем, що очікувала російських військових керівників була незначна кількість флотилії, яку вони могли надіслати на Дунайський театр війни, неспроможність її маневру в дунайських гирлах, відсутність необхідних знань про заплави, протоки та єреки, тобто місцевість, де планувалось воювати. В той самий час такі знання, а також легкі чайки і дуби мали задунайські запорожці, і, як вважають дослідники, при вмілому використанні їх у складі турецької армії можна було б взагалі заблокувати дії російської армії.

Саме це підтверджує листування начальника Головного штабу російських військ І. Дібіча з новоросійським генерал-губернатором М. Воронцовим у 1826 р. Так, І. Дібіч зазначав, що задунайські запорожці «можуть нанести в тилу армії значну шкоду у випадку руху її до Варни та Шумли», надалі він просив надати відомості про задунайців та пропозиції щодо заходів «на випадок війни з турками, які можливо було б здійснити для винищення або переселення їх в межі Російської імперії або затримки в своїх будинках». На цей запит М. Воронцов відповів: «Ми маємо в Бессарабії та в Одесі таких людей, які користуються значним впливом на козаків і через них уряд намагається тепер все більше і більше повернути їх в Росію.... Згадані люди стануть нам в нагоді і на випадок війни вони зможуть привернути на наш бік турецьких запоріжців, які надзвичайно для нас будуть корисні зі своїми дрібними човнами...Запоріжці вміло ведуть свої човни, і на Дунаї не може бути краще дрібної флотилії ніж з їх човнів» [20.c223].

Отже обидві держави – Росія та Османська імперія напередодні нової війни намагалися різними засобами підпорядкувати собі козаків. Османський уряд збільшив платню козакам і посилив за ними нагляд. Російський уряд посилив заходи щодо ліквідації задунайського козацтва. Через ізмаїльського градоначальника генерала С.О. Тучкова розпочались таємні переговори з кошовим отаманом про можливість переходу задунайців. Одна частина козаків прийняла пропозицію про перехід на російський бік. Більшість була впевнена в тому, що під час війни Росія захопить землі Січі, тому потрібно переводити Січ на інші османські землі. На початку нової російсько-турецької війни 1828–1829

рр. султанський уряд оголосив мобілізацію козаків і вимагав їхньої передислокації до Сілістри. Частина задунайців (близько двох тисяч) була мобілізована в турецьку армію і пішла до Сілістри. Здебільшого це були козаки, які дотримувались протурецьких настроїв [28, с.189].

Таким чином, протягом кінця XVIII – першої третини XIX ст. Османська, Російська та Австрійська імперії свої стратегічні план в пониззі Дунаю мали узгоджувати з існуванням на цій території українського козацтва. Їх військово-господарська організація – Задунайська Січ впливала на глобальну політику двох імперій локально. Цей вплив можна визначити як колонізуючий, територіально-адміністративний та військово-тактичний.

2.2. Особливості устрою та функціонування

30 серпня 1778 р. запорізькі козаки офіційно були прийняті в турецьке підданство і присягнули на вірність султану. Їх кількість дослідники визначають від 5 до 12 тис. осіб. Для поселення їм були надані землі в пониззі Дністра, в Кучурганах. Переселившись до Туреччини у степи межиріччя Дністра і Дунаю (Південна Бессарабія, Подунав'я) запоріжці сподівалися зберегти свій традиційний спосіб життя, який жорстко не регламентувався державою, й передусім ототожнювався зі Степом і вольницею [55,с.26].

Саме в Кучурганах запорізькі козаки зробили спробу закласти Кіш, однак це їм не вдалося через втручання турецького і російського урядів у справи задунайського населення, невдале розташування та збройні сутички з вихідцями з Росії - некрасівськими козаками-старообрядцями, які компактно проживали на території сучасних українських земель у межиріччі Дунаю і Дністра. Останні, інтегруючись з іншими групами сільського старообрядницького населення Подунав'я (липованами), протягом першої половини XIX ст. створили замкнуту групу населення з оригінальним козацьким устроєм, зберігаючи традиційні (навіть архаїчні) елементи у внутрішньому управлінні, побуті й світогляді [79, с.14].

Дунавецька Січ, яка тут проіснувала з 1814 по 1828 рр., розташовувалася на підвищенні і захищалася з півночі і заходу ровами й валами, зробленими ще генуезцями і потім відновленими некрасівськими та задунайськими козаками. З півдня Січ захищала р. Дунавець із високими берегами, а зі сходу підступи до неї охороняли непрохідні плавні. Там, де фортеця підходила до Дунавця, козаки влаштували зручну пристань, до якої прибували річкові і морські судна [15,с.103].

Дунавецька Січ зберігала особливості Запорізької Січі в управлінні, соціальному та військовому побуті. Тут не було кріпацтва, що стало однією з причин частих утеч на Січ селян-кріпаків з України та Росії. На її території знаходилося 38 куренів з тими ж назвами, які були і в Новій Січі. Всю адміністративну, судову, військову владу і деякі господарські обов'язки виконувала старшина. Турецький уряд не втручався у внутрішні справи задунайців і вимагав від них тільки виконання військової служби. Задунайські козаки стояли залогами в турецьких фортецях, охороняли кордони Османської імперії, брали участь у походах і каральних експедиціях турків для придушення національно-визвольних рухів християнських народів Балканського півострова. За виконання військової служби задунайці одержували від турецького уряду платню і продовольство[19, с.30].

Задунайським козакам належала певна ділянка землі, надана турецьким урядом у повне їх користування. На цій місцевості виникли селища: Райя (Козацька), Озаклія, Саранасув, Караорман, Катирлез, Чукурова, Іглиця, Нижній Дунавець, Маругіль та ін. В них мешкали одружені козаки та райя -сімейні люди некозацького стану, які жили на території Задунайської Січі і підлягали її юрисдикції (до задунайської райї належали і наймані робітники, які не були включені до складу козацького товариства). Фактично Дунавецька Січ була тим центром, навколо якого консолідувалося християнське населення Добруджі. За документальними даними, напередодні російсько-турецької 1828 – 1829 рр. на території Січі проживало близько 15 тис. населення [106, с.11].

Розташування козацької Січі в дельті Дунаю визначило економічні пріоритети задунайського населення. Основним заняттям тутешніх козаків стало рибальство. Із поступовим збільшенням чисельності райї зростає значення землеробства і скотарства в господарстві Січі. З часом на Дунавецькій Січі з'явилося заможне козацтво та райя – «дуки», «срібляники», які ставали господарями рибних заводів, сільськогосподарських маєтків та торгових закладів. Вони використовували робочу силу січової сіроми- «голоколінчиків», «безштаньків», котрі отримували заробіток у натуральному вигляді. Господарі підприємств на січових землях мали великий ринок найманих робітників із козаків-бідняків, що постійно збільшувався.

На початку XIX ст. Дунавецька Січ являла собою великий господарський механізм, який складався з багатьох дрібних підприємств різних форм власності. У цей час на Січі поширюються явища, які свідчать як про її кризове становище, так і про певну еволюцію. Катастрофічних масштабів набуває зубожіння сіроми, розбійництво серед найбідніших козаків [35, с.29].

У 20-ті роки XIX ст. соціальний склад задунайського населення був дуже різноманітний як за походженням козаків, так і за майновим станом та статусом в Коші. В.Голобуцький поділив задунайське козацтво на декілька категорій [35, с.213-214]. Він називає 16 різних категорій населення Задунайської Січі, серед яких найбільшою і найвпливовішою була категорія, представлена запорізькими козаками та їх дітьми. До складу задунайського суспільства входили піддані і колишнього Королівства Польського, зайшли в Молдову чорноморці, малоросійські та донські козаки, представники різних верств населення Молдовського князівства, втікачі з Австро-Угорщини та інші. Однак це звичайно далеко не всі. Багато втікачів – селян-кріпаків, державних селян, військових поселенців, дезертирів, тих, хто якийсь завинив у своїй державі і тікав від переслідувань, не фігурували в жодних офіційних документах. Вони приховували своє походження і по можливості уникали будь-якого перепису. Це ускладнює вивчення соціального складу Січі і вносить багато плутанини.

Крім того, частина населення Задунайської Січі юридично не належала до козацтва. Це мешканці слобод – сімейні люди некозацького стану, які жили на території Січі і підлягали її юрисдикції. Вони сплачували податки Туреччині, через що звалися райєю, як і все податне християнське населення Османської імперії. До задунайських райї необхідно включити і найманих робітників, які не належали до козацького товариства. Більшість населення райї складали українці, меншу частину становили представники інших національностей православного віросповідання.

Всі категорії можна умовно об'єднати в дві групи. Першу групу становили «старі» козаки – задунайці, які мали прямий зв'язок з колишнім запорізьким козацтвом. Це ті козаки, які після ліквідації Запорізької Січі «подалися за Дунай». Причому, в Туреччину пішла особлива категорія запоріжців: «Отамани... роз'їхалися по зимівниках, а сірома безвісти розбрелася». Саме ця сірома «із усіх 40 куренів... забралася вся під турка»[32, с.51-53]. До цієї групи включаємо і чорноморських та малоросійських козаків, які до 1775 р. перебували на Січі, а за Дунай потрапили вже після першої хвилі переселенців. Сюди відносимо і дітей козаків, які народилися в Україні і виховувалися за звичаями запорізького лицарства. Другу групу складали втікачі з Російської імперії, перехід яких не пов'язаний з подіями 1775 р. на Запоріжжі. Переважно це селяни-кріпаки, державні селяни, військові поселенці, дезертири, козаки з Дону, міщани, священики – всі ті, хто шукав кращої долі за Дунаєм чи втікав від переслідувань. Сюди ж слід включити і дітей, народжених «в турецькій області» від батьків українців та представників інших держав, які шукали захисту і порятунку серед задунайських козаків.

Остання група становила нове покоління Задунайської Січі. Так звані «молоді» козаки різнилися за походженням і про запорізьке козацтво з його традиціями мали загальне уявлення. Козаками вони стали вже за Дунаєм, на Січі. Відсутність випробуваних часом суворих правил та, навіть, спеціальних процедур під час прийняття до козацького середовища давала можливість практично всім бажачим записатися до козацького куреня чи оселитися в

слободі і поповнити ряди райї. Але хоч новоприбулі і називали себе козаками, рідко хто з них ставав справжнім козаком.

Втікачі переважно селилися недалеко від Січі, заводили господарство, сім'ю і професійними вояками ставати не збиралися. Їх повністю задовольняв такий стан речей, коли можна було вільно займатися господарством та отримувати з цього прибутки. Якби була можливість все це мати на батьківщині, вони б не опинилися за Дунаєм. До того ж «молоді» козаки повністю не поривали зв'язків з рідними, близькими людьми, що залишилися на території підвладній Росії та мріяли повернутися на батьківщину.

Вищеназваний поділ задунайців на «старих» і «молодих» є досить умовним. Разом з тим, появі двох протилежних груп козаків на Задунайській Січі, погляди яких були різні як в економічному, так і в політичному плані, завдячуємо якраз саме економічному стану Січі. Перевага за Дунаєм покозаченого «обивательського» елементу сприяла майновому розшаруванню задунайського населення. Втікачі, які потім ставали козаками, приходили за Дунай у пошуках волі і розуміли її кожен на свій лад.

Однак більшість вбачала в ній вільне і спокійне ведення власного господарства. Саме розбудові власних господарств присвятила себе більшість козаків. Вести господарство за Дунаєм було вигідно. Козаки взагалі не сплачували ніяких податків, а лише виконували військову повинність. За службу задунайське козацтво отримувало гроші та продовольство від уряду Туреччини. Якщо козаки ходили на заробітки, то вони сплачували податок турецькому повіреному, який перебував на Січі. Служили козаки-січовики жили на Січі в куренях, несли військову службу, – стояли залогою на Січі, отримували гроші та продовольство. У вільний від служби час займалися різного роду промислами чи йшли на заробітки.

Крім служилих козаків-січовиків значне місце посідали одружені козаки, які жили неподалік Січі, займалися мирною працею і в мирний час не виконували військових повинностей. Вони, як і січовики, не сплачували податків турецькому уряду, але віддавали десятину від виробленої продукції на користь січового

товариства. В разі гострої потреби у військовій силі із одружених козаків формувалися військові одиниці і у складі Війська буткальських козаків брали участь у військових кампаніях Туреччини.

Водночас слід зазначити, що козацькі господарства Задунайської Січі дуже різнилися як за напрямками господарювання, так і за ступенем заможності. Ще наприкінці XVIII ст. на Січі з'явилися представники заможного козацтва, які використовували робочу силу задунайців. Вони ставали майбутніми господарями рибних заводів, сільськогосподарських маєтків та торгових будинків. Підприємства належали заможним козакам – «дукам» чи «срібляникам», або ж заможній райї.

Працювала на цих підприємствах січова сірома – «голоколінчики», «безштаньки», які наймалися на роботу і отримували заробіток в натуральному вигляді – рибою. Господарі підприємств на січових землях мали великий ринок найманих робітників із козацької сіроми, який постійно збільшувався. Багато хто із задунайців, власне, й прийшов за Дунай, щоб продати свої руки, свою працю.

Незначна віддаленість від кордонів російської держави, певна автономія Задунайської Січі від Туреччини, наявність військової організації та підвладного їй населення приваблювала до себе мирних жителів, які шукали захисту, порятунку чи намагалися проявити свої здібності в тій чи іншій сфері діяльності. Свідчення запорожців, які поверталися до Російської держави, є тому підтвердженням. Козаки запевняли, що турецький уряд не втручається у внутрішні справи не тільки запорожців, а й селян, які живуть з родинами в їх селах [87, с.583].

Аналіз листів військового міністра П.Д.Кисельова та Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора М.Воронцова до начальника Головного штабу І.І.Дибича на запит останнього про сучасний стан Задунайської Січі [9, с.167-170], примушує погодитися з точкою зору А.Бачинського. На початку XIX ст. на Січі поширюються явища, які свідчать як про її кризове становище так і про певну еволюцію. Катастрофічних масштабів набуває зuboжіння сіроми, поширюються пияцтво, хвороби серед «голоколінчиків», розбійництво серед

найбідніших козаків, яке хоч і заборонялося, але, не помічалось користолюбивою старшиною, яка мала з розбою прибутки. Показовими були і війни за землі з некрасівцями. Верхній Дунавець був настільки важливим для занять провідними галузями господарства козаків, що штовхнув їх на збройну боротьбу з колишніми своїми союзниками та побратимами. Нове покоління задунайських козаків піддалось певній деформації під впливом внутрішніх та зовнішніх умов, факторів та подій. Тип козака-робітника докорінно відрізнявся від ідеалу, створеного запоріжцями, і не відповідав ідеалу усталеного уявлення про козаків взагалі.

Задунайці, безперечно, вважали себе козаками, але мали власне розуміння козацтва. Вони не змогли відчутти на практиці, що значить бути справжнім запоріжцем, чітко дотримуватися жорстких правил та норм поведінки. Новоприбулі козаки прийшли зі своїми нормами і укладом життя, зі своїм власним світоглядом. І щоб якимось змінити чи вплинути на них, потрібні були міцні та стійкі традиції, носіями яких повинна бути більшість населення. До того ж ці традиції та звичаї мали втілюватися в реальному житті. А справжніх запоріжців ставало дедалі менше. Тому принесені козаками із Запорозької Січі традиції та звичаї поступово занепадали в силу неспецифічних, незвичних, нехарактерних для козацтва умов.

2.3. Знищення Задунайської Січі

У 20-х роках XIX ст. в черговий раз загострюються суперечки між Росією та Туреччиною. Не останнє місце в планах російської та турецької держав у новій війні відводилося козакам Задунайської Січі. Занепокоєння обох сторін викликала їх присутність на кордоні, на території, яка стане театром майбутніх воєнних дій. Для Османської імперії козацтво Задунайської Січі було досить ненадійною військовою одиницею. Попередні війни Туреччини показали небажання основної маси козаків воювати проти колишніх своїх співвітчизників і проти християнського населення. До того ж житла задунайців знаходилися на першій оборонній лінії Османської імперії, якою була річка Дунай. Нижня

частина цієї лінії виходила до Чорного моря і захищалася фортецями Тульчею, Ісакчі, Мачином, Браїловим, Гірсовим і Кюстенджи. Саме між цими фортецями і були розташовані помешкання козаків. Можливе співробітництво задунайців з російською стороною дуже непокоїло уряд Туреччини. Тому він намагався якомога швидше взяти козаків під свій контроль [69, с.41].

Російська держава не менше ніж Туреччина була стурбована присутністю задунайців у гирлі Дунаю. Занепокоєння російського уряду з приводу перебування козаків на прикордонні мотивувалося тим, що із досвіду попередніх війн вони можуть наробити «значної шкоди» і тим самим негативно вплинути на хід воєнних дій [26, с.191].

За два роки до війни російський уряд поставив на порядок денний питання про участь і місце в ній задунайських козаків [29, с.193]. Представники уряду схилилися до думки, що задунайців краще залучати на свій бік, розширивши деякі їх права та привілеї. Фізичне ж винищення задунайців, яке не виключали деякі вищі військові чини, було не припустиме з причини можливого негативного міжнародного резонансу і підризу авторитету Росії.

З наближенням війни російський уряд все частіше порушує питання про ставлення задунайських козаків до майбутніх подій і намагається перетворити їх на союзників у новій військовій кампанії. За Дунай постійно висилаються розвідники із завданням добути відомості про сучасний стан Задунайської Січі і заагітувати колишніх втікачів повернутися на батьківщину. Діяльність російських агентів мала певні наслідки. Аналіз донесень російських розвідників, посланих на Задунайську Січ - штабс-капітана Муханова, ад'ютанта Писаренка, колишніх задунайців Савелія Чернявського, Давида Новицького, Пилипа Добровольського дає підставу стверджувати, що проросійськи настроєна частина козаків поступово збільшувалася [20, с.131]

Агітація, яка велася російською стороною серед задунайців, підкріплювалася конкретними заходами. 19 лютого 1827 р. цар затвердив пропозиції новоросійського та бессарабського генерал-губернатора. Вони стали відомі на Задунайській Січі завдяки ізмаїльському градоначальнику С.Тучкову.

Через успішно виконане завдання по доведенню до відома задунайців змісту царського указу, ізмаїльському градоначальнику і надалі доручалося відати «закордонними справами». С.Тучков за допомогою військових чиновників та колишніх задунайських козаків налагодив мережу зв'язків із Задунайською Січчю. Між ним і кошовим отаманом та деякими старшинами відбувалося постійне листування та обмін послами. Безперечно, зносини російських агентів з кошовим отаманом та деякими старшинами проходили в суворій таємниці. Будь-які відомості про стосунки задунайця з російським посланцем з метою повернення до російської держави привели б до важкого покарання, а то й до смертної кари. На Січі з'являються випадки, коли за втечу чи агітацію про повернення до Росії карали на смерть. Так, у травні 1824 р. козаки, які перейшли кордон російської держави, свідчили, що «повішено за загальним вироком старих запорожців вісім чоловік за втечу до Росії» [21, с.282]. За смертну кару «зрадникам» виступали на Січі старі запорожці. На Задунайській Січі, як і на Запорізькій, вони були носіями і охоронцями козацьких звичаїв та традицій. «Старих дідів» поважали, шанували і, навіть, боялися [22].

Проте спілкування між російською стороною і Січчю відбувалося не лише на рівні кошового та російських агентів. Наявність документальних матеріалів з канцелярії новоросійського та бессарабського генерал-губернатора дає підстави стверджувати, що із задунайцями спілкувалися і колишні їх побратими, друзі, знайомі, які вже проживали в російській державі. Задунайці, що в 1824 р. прибули до Одеського порту, розповідали, що козаки, які зараз проживають в Бессарабії, таємно надсилають у запорізькі курені листи і кличуть їх до себе [28, с.301]. Козаки з Бессарабії переконували задунайців, що мають в російській державі землю і можливість спокійно жити і працювати. Подібні зізнання робила майже кожна нова партія переселенців із Добруджі.

Отже, агітація про перехід задунайських козаків до Росії і спілкування між російською стороною і Задунайською Січчю відбувалися на всіх рівнях. Тому не дивно, що з наближенням війни проросійськи настроєна частина Задунайського козацтва була значною.

Тиск Туреччини та Росії в умовах підготовки війни ще більше ускладнював економічні, соціальні, політичні протиріччя між козаками та райєю. Для Османської імперії задунайці були військовою одиницею, яка при розумному та вмілому використанні була досить ефективною. Турецький уряд зовсім не рахувався із традиціями запорожців. До уваги не бралось й те, що козацька Січ завжди була форпостом у боротьбі українського населення з агресією мусульманського світу. Звичайно ж, козаків дуже пригнічувала необхідність воювати разом із мусульманами проти православних, а інколи, навіть, проти чорноморців. Туркам були добре відомі ці настрої. Вони часто вдавалися до погроз, а інколи й до репресій. Тому після кожного походу на греків, сербів та інших християнських народів, значно зростав відтік задунайського населення до російської держави [19, с.308].

Таким чином, у 20-ті роки XIX ст. Задунайська Січ переживала глибоку кризу, яка охопила як Задунайське козацтво, так і все населення, що знаходилося під юрисдикцією Коша. Саме криза Задунайської Січі, про наявність якої свідчать вкрай загострені економічні, соціальні, політичні протиріччя серед задунайців, породила новий тип козаків, для яких тиск з боку Росії та Туреччини в умовах підготовки війни став вирішальним. Тому питання про причини переходу задунайців в межі російської держави практично зводиться до питання про причини кризи Січі і витоки нового типу козацтва.

Криза Задунайської Січі була очевидною навіть для самих задунайців. Багато з них були незадоволені власним становищем. Січ за Дунаєм відрізнялася від своїх дніпровських попередниць і зберігала традиції лише зовні. Перебування запоріжців у межах Османської імперії приводить до того, що козаки перестають виконувати основне своє призначення. Поступово занепадає лицарський дух українського козацтва. Воно не бажає воювати, уникає військової служби і перетворюється на господарсько-військову одиницю Османської імперії. А турецький уряд на це не зважає, а навпаки постійно змушує козаків брати участь у російсько-турецьких війнах і воювати проти колишніх співвітчизників, посиляє їх на придушення національно-визвольних повстань християнського населення

Османської імперії, сприяє втягненню задунайців у міжусобну боротьбу різних феодалних груп тощо. Поповнення чисельності Задунайського козацтва за рахунок українського некозацького елементу ще більше ускладнювало ситуацію на Січі і сприяло еволюції козацьких звичаїв і традицій. Все це свідчить про кризу Задунайської Січі і про необхідність подолання її. Повернення на батьківщину козаків було спробою розв'язати вузол протиріч, який склався в середовищі задунайського товариства [37,с.95].

Війна, яка з самого початку уявлялася неминучою, розпочалася 14 квітня 1828 р. Одразу після її оголошення за наказом турецького султана Мухамеда II до Задунайської Січі було надіслано фірман з наказом кошовому отаману негайно виступити з усім козацьким військом до Сілістрії. Й.Гладкий зволікав з виконанням наказу. Реальна перспектива бойових дій проти колишніх співвітчизників викликала занепокоєння на Січі і кошовий сподівався, що козаки піднімуть питання про те, як бути при обставинах, що склалися. Та цього не сталося. Задунайців лякала перспектива розправ як з боку старих козаків «за зраду ідей», так і з боку турків «за зраду султану» [2,с.84]. Тому Й.Гладкий з обмеженим колом, посвячених у його плани, готувався до переходу і зволікав з виконанням розпоряджень вищих турецьких чиновників.

На страсний тиждень 1828 р. Задунайська Січ отримала черговий і дуже різкий наказ султана про негайний виступ Війська буткальських козаків у кількості 3.500 осіб до Сілістрії. Йосип Гладкий формує загін із 2.000 козаків - противників ідеї повернення Задунайського Коша в межі Росії, і відводить їх до місця розташування турецької армії. Передавши задунайців великому візиру, він переконує останнього у необхідності повернутися на Січ з метою зібрати всіх козаків по плавнях, а також підняти і перевести Кіш на час війни в Адріанополь [51, с14].

З поверненням на територію Задунайської Січі Й.Гладкий збирає козацьку раду, яка за відсутністю найбільш завзятих козаків підтримує пропозицію кошового перейти до Російської імперії. Кошовий отаман розумів, що російська держава чекає від нього саме переведення Коша, а не виходу купки задунайців.

Здійснити перехід без згоди загальної козацької ради Й.Гладкий не міг. Інакше це була б втеча кошового і його спільників. Проведення загальної козацької ради, рішення якої без присутності найбільш завзятих противників ідеї повернення до Росії було очевидним і давало змогу Й.Гладкому при переході забрати атрибути влади, похідну церкву, канцелярію, скарбницю.

9 травня 1828 р., залишивши більшу частину своїх пожитків, але взявши клейноди, військовий скарб та похідну церкву, «частина козаків та райї на 61 човні» вийшла в море. Наступного дня, 10 травня 1828 р., Базарчуцька Бессарабська карантинна застава сповіщала новоросійського та бессарабського цивільного губернатора про прибуття з-за кордону на невеликому човні з 11 запоріжцями при двох бунчуках і трьох знаменах турецької Запорозької Січі кошового отамана Й.Гладкого. За повідомленням застави, він прибув «для того, щоб із запорізьким військом, що знаходиться під його командою, перейти в російське підданство» [52,с.48].

Дати оцінку діям Й. Гладкого важко. Як кошовий отаман Задунайської Січі, він зрадив козацьке товариство, яке довірило йому отаманувати над собою і фактично доручило розпоряджатися життям козаків та цивільного населення. Згідно з козацьким звичаєвим правом він скоїв один із найстрашніших гріхів, який мав каратися смертю. З точки зору людяності, моралі вчинок Й.Гладкого жахливий і невинуватий. Наслідком його дій була загибель великої кількості ні в чому невинних людей. За документальними даними напередодні війни на території Задунайської Січі проживало близько 15.000 населення. У травні 1828 р. до Росії перейшло близько восьмисот осіб. Отже переважна частина задунайського населення була залишена купкою змовників на поталу туркам. Дії кошового і його однодумців були не виваженими, не підготовленими, до кінця не продуманими і як наслідок - великі жертви. Події травня 1828 р. фактично поклали край існуванню Задунайської Січі, хоча за кількістю переселенців вони не дуже різнилися від попередніх переходів козаків до російської держави [111, с.145].

Однак не все задунайське населення було винищене турецьким військом. Як тільки по Добруджі почали розповсюджуватися чутки про вчинок кошового та його однодумців, задунайські козаки, що були на заробітках та райя, яка бачила втечу частини козаків на чолі з Й.Гладким, спішно залишали місця свого проживання чи роботи і тікали подалі від території Січі. Вони ховалися по плавнях, тікали до великих міст, намагалися змішатися з сільським населенням нетурецького походження (наприклад, з липовансько-некрасівським населенням Добруджі).

Після репресивних заходів уряду Османської імперії і суворої заборони відновлювати Запорозьку Січ уціліле українське населення, приховуючи своє походження, поряд з місцевими жителями продовжувало займатися мирними галузями господарства. Після війни Й.Гладкий намагався повернути частину січових козаків, які ще на початку 1828 р. за наказом султана були надіслані до турецької армії для участі у військових кампаніях проти греків. З цього приводу зав'язалося листування на найвищому рівні. З нього стало відомо, що із 603 осіб на початок 1830 р. 65 козаків втекло до Росії й уціліло 263, які утримувалися в жахливих умовах у Константинопольській в'язниці. На кінець липня їх значилося по списках уже 238 осіб. Подальша їх доля не відома [60] Про 2.000 козаків, що були відведені під знамена Силістрійського паші, Й.Гладкий ніколи не згадував [2,с.97]. Адже він сам віддав їх на розправу туркам. Будь-які відомості про цих козаків могли б серйозно нашкодити отаману і похитнути його авторитет як в очах громадськості, так і близьких йому людей.

Історія Задунайської Січі є трагічною сторінкою в історії українського козацтва, зражені російською імперією козаки змушені були шукати кращою долі в державі з якою воювали понад три сторіччя, з якою були протистояння у конфесійному аспекті.

РОЗДІЛ III. ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

3.1. Формування війська

Організація та швидке зміцнення Задунайської Січі вимагало від Російської імперії організації якоїсь протидії. Адже існування «Січі за Дунаєм» викликало щораз більші симпатії в українського населення, зміцнювала військову потугу Османської імперії й паралізувала участь українців у російсько-турецьких війнах на боці Росії.

Князь Григорій Потьомкін спочатку намагався силою стримати еміграцію козацтва за Дунай та на Забужжя, але марно. Тоді Катерина II маніфестами від 5 травня 1779 р. і 27 квітня 1780 р. звернулася до козаків уже з проханням повернутись, обіцяючи дати кожному з них землю та службу за російськими чинами [19, с125].

У 1781–1783 сталося антиросійське повстання у Кримському ханстві. Князь Григорій Потьомкін розіслав по колишніх запорозьких землях заклики до колишніх козаків зібратись у Херсоні, де з них будуть створені військові загони. Проте запорожці відгукувались неохоче. Зібралось близько 1000 козаків. Їхнім кошовим отаманом став військовий осавул Сидір Білий, а його помічником — колишній військовий суддя Війська Запорозького Антін Головатий [28, с.201].

Створюючи сприятливі умови для колонізації південних районів, уряд водночас розумів, що заселення краю ще не гарантувало справжнього закріплення стратегічних позицій Росії на Чорному морі. Для розв'язання цієї проблеми потрібна була збройна сила, спроможна протистояти Туреччині у прикордонних районах. Особливу увагу на реорганізацію і збільшення місцевих військових контингентів звернув князь Григорій Потьомкін — генерал-губернатор Новоросійського краю. У цей час на Півдні були сформовані Бузьке, Катеринославське і Чорноморське козацькі війська, основу яких становили колишні козаки-українці, організовані формування з греків, албанців, татар,

росіян, і паралельно розпочато створення іррегулярних козацьких частин у Слобідській та Лівобережній Україні [93, с.17].

12 лютого 1785 р. через загострення російсько-турецьких відносин за наказом Катерини II з колишніх козаків Нововербованого полку, які проживали у межиріччі Інгулу і Єланця, було сформовано під командуванням російських офіцерів Бузький козацький полк. Військовий підрозділ одержав печатку за зразком старих козацьких: у центрі орел, який тримає списа з прапором, по краях напис «Печать Бугского казачьего войска» [30, с.48].

Створення Катеринославського козацького війська також було пов'язане із загостренням відносин Росії з Туреччиною. Наказом від 3 липня 1787 р. однодворцям, поселеним у Катеринославській губернії вздовж колишньої Української лінії, було надано козацьке звання і створено з них особливий козацький корпус за зразком Війська Донського, який 12 листопада отримав назву Катеринославського козацького війська, або Війська, новодонських козаків. Очолив його полковник Війська Донського Матвій Платов разом із донською старшиною (своя старшина з'явилася в 1788 р.). Бузьке і Катеринославське війська довго не мали чіткого внутрішнього управління [49, с. 187]. Уряд тривалий час зволікав із вирішенням цього питання, що призводило до зловживань старшин.

Чорноморське козацьке військо серед усіх створених в останній чверті XVIII ст. посідало особливе місце, бо формувалось із колишніх запорізьких козаків, які мали значний бойовий досвід. 14 січня 1788 р. Катерина II підписала указ про створення «Війська вірних козаків» (на протипагу «невірним» - турецьким запорожцям). Тоді ж його кошовим отаманом було обрано військового осавула Сидора Білого. 27 лютого 1788 р. він отримав передані йому царським урядом запорозькі прапори, перначі та булаву (з квітня того року «Військо вірних козаків» отримало офіційну назву «Чорноморське козацьке військо»). Одним із цікавих моментів формування нового війська була вимога Катерини II, щоб козаки обов'язково були одружені. Адже вояк, який має родину, менш мобільний та не так схильний до різноманітних мандрів.

Очевидно, російська влада вважала, що сімейні чорноморці не зможуть за нагоди приєднатися до задунайських козаків. Після указу значно збільшився наплив колишніх запоріжців та тих, хто бажав приєднатися до нового війська й отримати обіцяні урядом пільги, звільнення від податків, постойв, служба під проводом колишніх запорізьких старшин, право покращити своє соціальне становище, одержати грошове та харчове утримання, навіть дворянство тощо. Якщо за станом на 22 червня 1788 р. до складу війська входило 2 436 козаків, то на 30 листопада 1791 р. вже 12 620. Для чорноморців було відведено територію між Південним Бугом і Дністром з центром у м. Слободзея [68,с.294].

Протягом свого існування структура всіх перелічених вище козацьких військ зазнала низки реорганізацій. Зокрема, у червні 1786 р. Бузький полк було поділено на два - 1-й і 2-й Бузькі козацькі полки, які зайняли кордонну лінію по Бугу від Мертвоводу до Інгулу. Для збільшення військових контингентів на Півдні бузькі козацькі полки були приєднані до складу Катеринославського козацького війська, де вони зберігали військову самостійність. Під час російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. полк ділився на сотні, до складу яких входив сотник, поручик та 120 козаків. За штатним розкладом чисельність полку становила 1500 козаків. Військо брало активну участь у цій кампанії, а по її завершенні з метою несення прикордонної служби козаків розселили на правому березі Бугу [2,с.144].

Чорноморське військо було організоване на зразок запорізького. Складалося з двох основних частин – кінних загонів і піших козаків на човнах – та поділялось на 38 куренів, які у разі необхідності об'єднувались у полки (від 4 до 6). Центром його управління стали Олешки. Першим кошовим отаманом став Сидір Білий, а після його загибелі у боях під Очаковом кошовим було призначено Захарія Чепігу [17, с83].

Того року з чорноморців створили кінний полк Булави великого гетьмана, зарахувавши до нього «достатню кількість старшин справжніх» і «кращих з усього війська» у складі 500 козаків. Наказано було також «обрати гідних бунчукових товаришів 12 чоловік». За функціями полк нагадував особисту

гвардію українських гетьманів - сердюків або компанійців. Командиром полку був призначений капітан Семен Письменний. Відновлення рангу бунчукових товаришів (скасованого після ліквідації автономії Гетьманщини у 1764 р.) мало на меті виконання доручень Григорія Потьомкіна [39, с.206].

На озброєнні кінні чорноморці мали шаблю, рушницю, два пістолі та піку, у бузьких і катеринославських козаків пістолетів не було. Піші чорноморці отримували спис, рушницю та ніж на зразок ятагана. Бузькі козаки були обмундировані в білі куртки й зелені штани, катеринославські – в однострій блакитного кольору як у донців, крім Чугуївського і Конвойного полків, які носили червоні мундири з блакитними кантами, білі жилети та сині штани. Одяг чорноморців не був уніфікований. Основна маса зберігала запорізькі традиції, але під час війни, щоб відрізнити їх від задунайських козаків, чорноморцям пов'язували на праву руку білу хустку [19, с.141].

Полки всіх козацьких формувань російська влада використовувала у війні проти Османської імперії 1787 – 1791 рр. Чорноморські козаки разом із бузькими та катеринославськими становили авангард армії під час походу до турецької фортеці Очаків, здобуття Кінбурна, брали участь у штурмі фортець Хаджибей та Ізмаїл, битві при Мачині тощо. Військо чорноморських козаків було найбільш організованим та боєздатним і зберегло славні військові традиції запоріжців [59].

Під час війни російський уряд і кіш Чорноморського війська проводили політику, спрямовану на повернення задунайських козаків. З російського боку надходили гроші, гарантії винагород і пільг, тоді, як емісари від Чорноморського війська вели переговори з задунайцями, збирали інформацію розвідувального характеру про дислокацію та кількість турецьких військ тощо. Втім, попри всі спроби уряду і коша реалізувати у повній мірі задум не вдалося [28,с.223].

По закінченні війни козаки несли прикордонну службу. Бузький полк стояв у Молдавії на р. Серет, у вересні 1792 р. був переведений у Річ Посполиту. Згідно з затвердженим у листопаді 1793 р. штатом, козакам наказано було нести митну службу на нових кордонах Російської імперії, тому вони зайняли прикордонну лінію по Дністру і Чорноморському узбережжю від Ягорлика до Очакова.

Протягом 1790–1792 рр. близько 1760 родин (9482 особи) чорноморських козаків та понад 2 тис. родин молдаван і волохів почали селитися на лівобережжі Дністра, створивши Подністровське окружне правління з центром у с. Слободзея та ще два правління — Березанське й Кінбурнське, що нагадували колишні паланки запорожців. Правління очолювали призначені кошем старшини і полковники [59].

3.2. Характерні риси устрою

Отже, відновлення штучних козацьких військ і частин не було випадковим. Вони стали формою організації населення українських територій у складі Російської імперії, що сприяла встановленню контролю над козаками, представниками стихійної народної колонізації на українському Півдні, передбачала створення боєздатної сили для подальших територіальних придбань, захисту й освоєння новоприєднаних районів, була альтернативою Задунайській Січі. Причиною створення цих військових одиниць був збіг об'єктивних і суб'єктивних (роль в організації військ Григорія Потьомкіна) чинників, які визначили добре продуману політику високопосадовців й урядової адміністрації. Слід враховувати й бажання самого колишнього козацтва зберегти залишки власних традицій у нових умовах (а представників стихійної народної колонізації, які приєднувалися до козацького населення, — ще й легалізувати своє становище). Сподівання їх здебільшого не справдилися. Козацьким військам надавались лише зовнішні атрибути колишніх традицій, відновлення останніх у повному обсязі було неприйнятним для держави. Але важливим у цьому контексті є вже той факт, що і далі вживалися в офіційних документах назва «козак» (заборонена маніфестом про ліквідацію Січі від 3 серпня 1775 р.), поняття козацьких привілеїв та козацького стану, яке впливало на світогляд місцевого населення [93, с.162].

У першій половині XIX ст. відбулися значні зміни у становищі українського козацтва. По-перше, змінилася власне структура козацького

середовища, а саме зменшилася кількість носіїв давніх козацьких традицій, і механічно поповнилася козацька верства за рахунок представників інших соціальних груп — селян, солдатів, іноземних поселенців. Це призводило до зміни стратегічної мети та завдань існування козацтва, трансформації культурно-побутових традицій та збереження традиційного стереотипу наявної необхідності «козацької волі», хоча б у межах дозволених державою прав та привілеїв. Крім того, козацькі звичаї залишалися тепер лише в усній традиції і не підкріплювалися безпосереднім досвідом «козакування», що впливало на свідомість та виховання дітей козацького походження. Крім того, змінилося ставлення Російської держави до козацького населення. Припинення існування Задунайської Січі завершило перебування компактно розміщених груп козаків за межами Росії, знявши одну з головних проблем уряду останньої чверті XVIII — початку XIX ст. Тепер його стратегічним завданням стало поступове вписування козацького населення у соціальну структуру імперії, залишаючи ілюзорне поняття вольності, козацького устрою і традицій, контролюючи козацький «войовничий дух», який за нагоди можна було б використати в чергових воєнних операціях. Питання заселення та економічного освоєння південноукраїнських територій для держави відходили на другий план, тим часом першочерговими стають потреби нової організації військової справи та утримання армії. Тож можна визначити дві основні форми організаційних засад існування українського козацтва: окремі військово-господарські формування та поселення на становищі державних селян. Перша форма представлена іррегулярними військами, уніфікованими на зразок Війська Донського, та військовими поселеннями кавалерії, — це чорноморці Кубані, південноукраїнське та слобідське козацтво [59]. Друга ж форма є характерною для козацтва Лівобережної України.

На рубежі XVIII і XIX ст. чорноморці ще зберігали традиційний устрій та управління. На кубанських землях вони заклали 40 курінних адміністративно-територіальних одиниць, з центральним поселенням у м. Катеринодар. Внутрішнє життя та управління здійснювалось за давнім козацьким звичаєвим

правом. Однак уже на початку XIX ст. Чорноморське військо низкою урядових наказів було переведене на загальні засади, визначені для інших козацьких військ імперії. Головні юридичні зміни у становищі Чорноморського війська вірних козаків пов'язані з указом імператора Павла I від 19 лютого 1801 р. Створювалась Військова канцелярія, до якої входили командир війська, чиновники з козаків і призначені урядом. Канцелярія контролювала всі сфери життя війська, а її діяльність підлягала законам Російської імперії. Отамана, який мав бути лише «наказним», призначав імператор. Курінні поселення, згідно з розпорядженням уряду, перейменовувалися у станиці[42,с.61].

За новим Положенням про військовий та громадський устрій, затвердженим у листопаді 1802 р., Чорноморське військо складалося з 10 кінних і 10 піших п'ятисотенних полків, на останніх покладалась служба при «орудіях» і у флотилії (у 1810 р. служба у флотилії припинилась). У липні 1842 р. територію війська було поділено на Таманський, Катеринодарський та Єйський округи в складі 12 кінних полків, 9 піхотних батальйонів і 3 кінно-артилерійських батарей. З 40-х рр. XIX ст. внаслідок захоплення російською армією значної території по р. Кубань, поряд із назвами «запорозькі», «чорноморські» та «донські» козаки, починає побутувати назва «кубанці», яка автоматично переноситься на все козацтво кавказького краю. У 1860 р. Чорноморське козацьке військо було перейменоване в Кубанське козацьке військо[59].

Під час війни 1787 – 1791 у різних операціях (битви під Кінбурном, Очаковом, Фокшанами, Римником, Хаджибеєм, Килією, Ізмаїлом, Мачином, Бендерами тощо) брали участь понад 42 000 українських козаків. Проте по закінченні війни російський уряд не захотів, щоби козацьке військо було дислоковане біля Правобережної України та Задунайської Січі. 20 лютого 1792 вийшов імператорський указ про те, що «добута від Порти Оттоманської земля між Бугом і Дністром прилучається до Катеринославської губернії». У війську з'явилося розчарування, стало зрозуміло, що козаки цю землю та привілеї не отримають[93,с.198].

На початках Чорноморське козацьке військо на Кубані територіально ділилося, за запорозьким звичаєм, на три паланки: Катеринодарську, Копильську (центр — Тамань) і Єйську (центр — Чебаклея). Головний військовий штаб був у Катеринодарі, заснованому в 1793 (нині Краснодар, Російська Федерація).

За козаками спершу зберегли виборність військового уряду, але вже на початку 1797 від них відібрали права обирати старшину, і кошових отаманів почав призначати російський уряд. У 1797 козаки, повернувшись з важкого «Перського походу» подали у військове управління прохання про грошові компенсації. Відмова у компенсаціях призвела до козацького повстання (так званий «Перський бунт»), який було жорстко придушено.

Оселившись на Кубані, козаки вели господарську діяльність. У перші роки існування Чорноморського козацького війська на Кубані провідними галузями господарства були скотарство та рибальство, а від середини 19 ст. — хліборобство.

3.3. Ліквідація Чорноморського війська

Підписавши мирну Яську угоду із Туреччиною в 1791 р., російський уряд уже не потребував значної кількості кінноти і війська, як бойової сили. Окрім іншого, численне військове населення користувалось пільгами і не сплачувало багатьох з установлених у регіоні податків, а «покозачені» селяни були носіями нестабільності. Щоб вирішити свою подальшу долю, після завершення війни і смерті князя Григорія Потьомкіна, чорноморці просили дозволу переселитися на Кубань, підтвердити старі та надати їм нові пільги. Указ Катерини II від 30 червня 1792 р. закріплював за чорноморськими козаками землі на Кубані, підпорядковував військо кавказькому генерал-губернатору і губернаторам Катеринославської та Таврійської губерній, які мали визначити кордони між Чорноморським і Донським військами, підтверджував за Чорноморським військом старі пільги, збільшував кошти на його утримання тощо. Як зазначав історик Володимир Голобуцький, цей захід диктувався, крім усього іншого,

близькістю Забужжя і дністровського кордону до Задунайської Січі, куди часто виходила козацька сірома. Територія, що її займало військо, стала начебто своєрідним мостом для утікачів українських селян, які йшли за Дністер. Переселяючи козаків на Кубань, уряд переслідував ще й мету замінити регулярні військові частини, що там перебували і важко переносили тамтешнє життя, вояками, які могли б ефективніше охороняти кордони від черкеських племен [19, с.288].

Перехід на Кубань тривав майже до кінця XVIII ст. (загальна кількість переселених не перевищувала 8 тис. козаків). За іншими підрахунками, протягом 1792–1794 рр. з-за Бугу на Кубань переселились від 18 до 25 тис. осіб обох статей. Кошовим отаманом Чорноморського війська в 1796 р. було обрано Антіна Головатого, який у 1792 р. отримав грамоту від царського уряду з дозволом переведення цього війська на Кубань. Проте досить значна кількість чорноморців бажала залишитись на своїх землях між Південним Бугом і Дністром. Деяка частина чорноморців оселилася в околицях Одеси і близьких до міста хуторах.

У червні 1796 р. уряд скасував Катеринославське козацьке військо у зв'язку зі створенням нового — Вознесенського (так і не сформованого). З його відділів залишились бузькі полки; частини Чугуївського регулярного козацького полку і Конвойного полку ввійшли до Лейб-гусарського та Лейб-козацького полків. Бузькі козаки були підпорядковані Чорноморському адміралтейському правлінню, а в 1797 р. за наказом Павла I розформовані. Козаків було переведено у стан державних селян із наступним переданням під юрисдикцію місцевої адміністрації.

Протягом 1790 – 1791 рр. Григорій Потьомкін узявся за формування козацьких частин у Лівобережній та Слобідській Україні, обґрунтовуючи це загрозою війни з боку західних сусідів, а також тим, що зазначені території утримували мало військ порівняно з іншими. Зокрема, на Слобожанщині замість козацьких полків, розформованих у 1765 р., було створено регулярні Харківський уланський, Сумський, Охтирський та Ізюмський гусарські полки.

На Лівобережжі із представників місцевого козацтва в 1783 р. було створено 10 регулярних кавалерійських полків, які утримувалися за рахунок оброчних платежів, що їх сплачували козаки. Наступного року полки дістали назву карабінерних і ввійшли до складу регулярної кавалерії. Вони розміщувались у селах і містах за місцем проживання колишніх козаків і відповідно називались: Лубенський, Переяславський, Сіверський, Чернігівський, Глухівський, Стародубський, Ніжинський, Київський, Миргородський і Полтавський. Крім зазначених існували Бахмутський і Херсонський кінні козацькі полки та тимчасові, на час війни створені, частини на козацькому положенні.

Григорій Потьомкін мав намір створити на Лівобережжі іррегулярні військові формування. На такі заходи князя уряд дивився як на тимчасові, розуміючи серйозність загрози настання «старих часів». Уже навесні 1790 р. за наказом цього високопосадовця міщан Катеринославської та Харківської губерній перетворили на піших козаків, які повернення до такого стану сприймали з надією на відновлення автономного управління та козацьких привілеїв [64, с.38]

Не лише міщани, а й дворяни Лівобережжя мали сформувати іррегулярні козацькі частини. З території Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв мав бути виставлений козацький кінний полк, поділений на сотні. Дворянам (так само, як і українським міщанам) було дозволено самим обирати собі полковників та офіцерів. У липні 1790 р. налічувалось 1500 вояків від дворянства, командиром їх був призначений генерал-майор Іван Неплюєв. Перед цим у травні Григорій Потьомкін наказав створити іррегулярні загони самооборони з міщан Києва та Переяслава Київський єгерський полк, який об'єднав десять ескадронів, що залишилися від карабінерних малоросійських полків. 20 липня 1790 р. «великий гетьман» Григорій Потьомкін повідомляв канцлеру Олександру Безбородькові, що іррегулярні військові частини, розташовані на землях Гетьманщини для захисту її від Речі Посполитої, вже налічували 11 тис. бійців. Таким чином, того року козацькі війська,

підпорядковані «великому гетьману», розташовувались вже не лише на Півдні, а й у Лівобережній Україні, Києві та Слобожанщині. В його планах було відновити козацькій устрій і на Правобережжі та згодом іменуватися «гетьманом обох сторін Дніпра». Однак смерть стала на заваді цим задумам.

21 травня 1792 р. начальник імператорської канцелярії генерал-аншеф Каховський таємно наказав командувачу флотом адміралу Мордвінову терміново переправити Чорноморське козацьке військо на Кубань. 2 липня 1792 р. з цього приводу було оголошено і указ Катерини II: «Військо козацьке Чорноморське, зібране покійним генерал-фельдмаршалом, князем Потьомкіним-Таврійським з вірних козаків колишньої Січі Запорізької протягом останньої нашої з Портою Оттоманської війни багатьма мужніми на суші і водах подвигами показало досвіди ревного до служби. На нагороду таких цього війська нагород Все милостивіше завітали Ми йому в вічне володіння що складається в області Таврійської острова Фанагорію, з землею між річкою Кубань і Азовського моря лежить ...».

Не всі прийняли виселення на Кубань. Частина козаків перейшла на Задунайську Січ. 25 серпня 1792 р. близько 4 тисяч козаків на 50 чайках і бригантині прибули в Темрюк. Козаків розмістили вздовж т. зв. Чорноморської кордонної лінії, яка проходила від р. Лаби правим берегом ріки Кубані до Азовського моря. Головним завданням війська було охороняти лінію й брати участь у військових походах.

Загалом на Кубань морем і суходолом було переселено 8200 козаків, які заклали Кіш на Кубані і назвали його Катеринодаром, створили 40 куренів. До традиційних 38 запорозьких куренів, які зберегли свої назви, додали ще два – Катерининський та Бережанський. Загалом 1792 року разом із родинами на Кубань переселили майже 25 тис. українців, яким виділено земельний фонд площею 30 тис. км² між річками Кубанню та Єю.

Впродовж майже століття чорноморське козацтво продовжило, хоч у дещо зміненій формі, традицію запорозьких козаків. Історія Чорноморського козацтва це боротьба козацтва за збереження власної автономії яка зіткнулась з

протилежним вектором імперської політики встановлення максимального контролю над діяльністю козаків та повної ліквідації їх автономії.

РОЗДІЛ IV.

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

4.1. Створення війська

У 20-х роках XIX століття в черговий раз загострюються суперечки між Росією та Туреччиною. Не останнє місце в планах російської та турецької держав у новій війні відводилося козакам Задунайської Січі. Занепокоєння обох сторін викликала їх присутність на кордоні, на території, яка стане театром майбутніх воєнних дій. Для Османської імперії козацтво Задунайської Січі було досить ненадійною військовою одиницею. Попередні війни Туреччини показали небажання основної маси козаків воювати проти колишніх своїх співвітчизників і проти християнського населення. До того ж житла задунайців знаходилися на першій оборонній лінії Османської імперії, якою була річка Дунай. Нижня частина цієї лінії виходила до Чорного моря і захищалася фортецями Тульчею, Ісакчі, Мачином, Браїловим, Гірсовим і Кюстенджи. Саме між цими фортецями і були розташовані помешкання козаків. Можливе співробітництво задунайців з російською стороною дуже непокоїло уряд Туреччини. Тому він намагався якомога швидше взяти козаків під свій контроль [2,с.56].

Російська держава не менше ніж Туреччина була стурбована присутністю задунайців у гирлі Дунаю. Ще 1826 р. начальник Головного штабу російської армії І.І.Дибич звернувся до міністра П.Д.Кисельова з проханням надіслати йому всі відомості про задунайських козаків і які заходи необхідно прийняти «для винищення чи переселення їх в межі Російської імперії, або щоб утримати [козаків] в своїх домівках». [16.,с.302] Занепокоєння російського уряду з приводу перебування козаків на прикордонні мотивувалося тим, що із досвіду попередніх війн вони можуть наробити «значної шкоди» і тим самим негативно вплинути на хід воєнних дій. З проханням надати відомості про сучасний стан Задунайської Січі І.І.Дибич звернувся також і до новоросійського та бессарабського генерал-

губернатора М.Воронцова (останній постійно надсилав своїх розвідників на територію Задунайської Січі).

Для того, щоб привернути увагу і стимулювати повернення задунайського населення на батьківщину, М.Воронцов пропонував надати козакам, що вже повернулися в межі російської держави, ряд пільг. А саме:

- 1) щоб запорожці, які мають права колоністів, селилися на загальних підставах, а не в колоністських округах;
- 2) щоб вони мали пільги на виплату податків;
- 3) отримували на родину по 30 десятин землі;
- 4) 10 років одержували суму від винного відкупу в їх селищах;
- 5) щоб їм відпускався для будівництва ліс та інші будівельні матеріали.

На думку М.С. Воронцова, такі пільги запорожцям, що вже повернулися до Росії, підштовхуватимуть козаків за Дунаєм наслідувати їх приклад.[18, с.291] Пропозиції новоросійського та бессарабського генерал-губернатора, після їх розгляду на засіданні Комітету міністрів, були подані на затвердження цареві.

З наближенням війни російський уряд все частіше порушує питання про ставлення задунайських козаків до майбутніх подій і намагається перетворити їх на союзників у новій військовій кампанії. За Дунай постійно висилаються розвідники із завданням добути відомості про сучасний стан Задунайської Січі і заагітувати колишніх втікачів повернутися на батьківщину. Агітація російських агентів мала певні наслідки. Аналіз донесень російських розвідників, посланих на Задунайську Січ - штабс-капітана Муханова, ад'ютанта Писаренка, колишніх задунайців Савелія Чернявського, Давида Новицького, Пилипа Добровольського дає підставу стверджувати, що проросійськи настроєна частина козаків поступово збільшувалася [20,с.222]

Через успішно виконане завдання по доведенню до відома задунайців змісту царського указу, ізмаїльському градоначальнику і надалі доручалося відати «закордонними справами». С.Тучков за допомогою військових чиновників та колишніх задунайських козаків налагоджує мережу зв'язків із Задунайською Січчю. Між ним і кошовим отаманом та деякими старшинами

відбувалося постійне листування та обмін послами. Безперечно, зносини російських агентів з кошовим отаманом та деякими старшинами проходили в суворій таємниці. Будь-які відомості про стосунки задунайця з російським посланцем з метою повернення до російської держави привели б до тяжкого покарання, а то й до смертної кари. На Січі з'являються випадки, коли за втечу чи агітацію про повернення до Росії карали на смерть. Так, у травні 1824 року козаки, які перейшли кордон російської держави, свідчили, що «повішено за загальним вироком старих запорожців вісім чоловік за втечу до Росії». [21, с.35]

За смертну кару «зрадникам» виступали на Січі старі запорожці. На Задунайській Січі, як і на Запорозькій, вони були носіями і охоронцями козацьких звичаїв та традицій. «Старих дідів» поважали, шанували і, навіть, боялися. Рішення старих запорожців мало вирішальне значення. Однак, при всій небезпечності розмов про повернення на батьківщину, агітація про перехід до Росії на Січі велася. Саме ті, хто зустрічався з російськими агентами, обережно вели переговори з козаками, яким найбільше довіряли. Через них агітували й інших. В.Гладкий, син останнього кошового отамана Задунайської Січі, посилаючись на спогади батька, писав: «Батько мій, кошовий, у великій таємниці від турків почав схилити до втечі у Росію спочатку курінних отаманів, а через посередництво їх і всю Січ; поширював вигадані чутки, що у випадку війни з Росією султан переселить Запорозьку Січ у Єгипет, бо місцевість, яку займає Січ, стане місцем війни»[22,с.201]

Проте спілкування між російською стороною і Січчю відбувалося не лише на рівні кошового та російських агентів. Наявність документальних матеріалів з канцелярії новоросійського та бессарабського генерал-губернатора дає підстави стверджувати, що із задунайцями спілкувалися і колишні їх побратими, друзі, знайомі, які вже проживали в російській державі. Задунайці, що в 1824 році прибули до Одеського порту, розповідали, що козаки, які зараз проживають в Бессарабії, таємно надсилають у запорозькі курені листи і кличуть запорожців до себе. [23, с.34] Козаки з Бессарабії переконували задунайців, що мають в

російській державі землю і можливість спокійно жити і працювати. [24,с.158]
Подібні зізнання робила майже кожна нова партія переселенців із Добруджі.

Отже, агітація про перехід задунайських козаків до Росії і спілкування між російською стороною і Задунайською Січчю відбувалися на всіх рівнях. Тому не дивно, що з наближенням війни проросійськи настроєна частина Задунайського козацтва була значною. Однак вона не вдавалася до публічних закликів про повернення до Російської імперії через небезпеку, яка чатувала на кожного, хто б привселюдно оголосив про свої наміри. Саме через суперечності, які склалися на Задунайській Січі між старшим і молодшим поколінням козаків, переселення Коша на батьківщину до початку війни так і не відбулося. Про наявність цих суперечностей яскраво свідчать розповіді задунайських козаків, які таємно поверталися на батьківщину. Одне із таких зізнань належить Гаврилові Запорожанину, який у 1824 році повернувся на Україну. Він розповідав, що перейшов таємно, бо якщо б не ховався зі своїми намірами, то «своїми же християнами був би повішений», тому що «старі козаки це б зробили». При цьому він зазначив, що бажаючих перейти до російської держави багато, але вони побоюються розправ з боку «своїх же християн» [25].

Тиск Туреччини та Росії в умовах підготовки війни ще більше ускладнював економічні, соціальні, політичні протиріччя між козаками та райєю. Для Османської імперії задунайці були військовою одиницею, яка при розумному та вмілому використанні була досить ефективною. Турецький уряд зовсім не рахувався із традиціями запорожців. До уваги не бралось й те, що козацька Січ завжди була форпостом у боротьбі українського населення з агресією мусульманського світу. Звичайно ж, козаків дуже пригнічувала необхідність воювати разом із мусульманами проти православних, а інколи, навіть, проти чорноморців. Туркам були добре відомі ці настрої. Вони часто вдавалися до погроз, а інколи й до репресій. Тому після кожного походу на греків, сербів та інших християнських народів, значно зростав відтік задунайського населення до російської держави [2,с.89].

Непевності Задунайській Січі додавала і система «опікунства», за якою кошовий отаман і козаки мали «опікуна» в особі очаківського, браїлівського та інших турецьких пашів. Це призводило до того, що козаків було втягнуто в міжусобну боротьбу феодалів турецької держави за владу.

Таким чином, у 20-ті роки XIX ст. Задунайська Січ переживала глибоку кризу, яка охопила як Задунайське козацтво, так і все населення, що знаходилося під юрисдикцією Коша. Саме криза Задунайської Січі, про наявність якої свідчать вкрай загострені економічні, соціальні, політичні протиріччя серед задунайців, породила новий тип козаків, для яких тиск з боку Росії та Туреччини в умовах підготовки війни став вирішальним. Тому питання про причини переходу задунайців в межі російської держави практично зводиться до питання про причини кризи Задунайської Січі і витоки нового типу козацтва [2,с.101].

Війна, яка з самого початку уявлялася неминучою, розпочалася 14 квітня 1828 року. Одразу після її оголошення за наказом турецького султана Мухамеда II до Задунайської Січі було надіслано фірман з наказом кошовому отаману негайно виступити з усім козацьким військом до Сілістрії. Й.Гладкий зволікав з виконанням наказу. Реальна перспектива бойових дій проти колишніх співвітчизників викликала занепокоєння на Січі і кошовий сподівався, що козаки піднімуть питання про те, як бути при обставинах, що склалися. Та цього не сталося. Задунайців лякала перспектива розправ як з боку старих козаків «за зраду ідей», так і з боку турків «за зраду султану». Тому Й.Гладкий з обмеженим колом, посвячених у його плани, готувався до переходу на батьківщину і зволікав з виконанням розпоряджень вищих турецьких чиновників [2,с.81].

На страсний тиждень 1828 року Задунайська Січ отримала черговий і дуже різкий наказ султана про негайний виступ Війська буткальських козаків у кількості 3.500 осіб до Сілістрії. Йосип Гладкий формує загін із 2.000 козаків - противників ідеї повернення Задунайського Коша в межі Росії, і відводить їх до місця розташування турецької армії. Передавши задунайців великому візиру, він переконує останнього у необхідності повернутися на Січ з метою зібрати всіх

козаків по плавнях, а також підняти і перевести Кіш на час війни в Адріанополь[51,с.66]

З поверненням на територію Задунайської Січі Й.Гладкий збирає козацьку раду, яка за відсутністю найбільш завзятих козаків підтримує пропозицію кошового перейти до Російської імперії. Кошовий отаман розумів, що російська держава чекає від нього саме переведення Коша, а не виходу купки задунайців. Здійснити перехід без згоди загальної козацької ради Й.Гладкий не міг. Інакше це була б втеча кошового і його спільників. Проведення загальної козацької ради, рішення якої без присутності найбільш завзятих противників ідеї повернення до Росії було очевидним і давало змогу Й.Гладкому при переході забрати атрибути влади, похідну церкву, канцелярію, скарбницю. З ними перехід набував силу повернення козацького Коша на батьківщину[2,с.85].

9 травня 1828 року, залишивши більшу частину своїх пожитків, але взявши клейноди, військовий скарб та похідну церкву, «частина запорожців та запорозької райї на 61 човні» вийшла в море. Наступного дня, 10 травня 1828 року, Базарчуцька Бессарабська карантинна застава сповіщала новоросійського та бессарабського цивільного губернатора про прибуття з-за кордону на невеликому човні з 11 запорожцями при двох бунчуках і трьох знаменах турецької Запорозької Січі кошового отамана Й.Гладкого. За повідомленням застави, він прибув «для того, щоб із запорозьким військом, що знаходиться під його командою, перейти в підданство Російської імперії» [59].

У цьому ж, 1828 році, Й.Гладкий починає клопотатися про створення із задунайців окремої бойової одиниці. Клопотання отамана зводилися до 3-х головних питань: 1) призначення козаків на службу, попередньо створивши із них окрему військову одиницю; 2) забезпечення козацьким сім'ям утримання; 3) забезпечення утримання тим козакам, які не придатні до служби. [67] Особливо гостро постало питання про подальшу долю неслужилого задунайського населення, коли 8 червня 1828 року Ізмаїльська портова карантинна застава сповістила, що запорозькі козаки з їх сім'ями, райя, які перебували в карантині після прибуття із-за кордону, у складі 578 душ, по закінченню обсервації

передані у відомство головного попечителя колоністів Південного краю генерал-лейтенанта І.Інзова [68,с.83].

Повернення козаків Задунайської Січі в скрутний для Російської імперії час сприймалося тогочасним суспільством як прояв патріотизму, любові до своєї вітчизни, намагання допомогти батьківщині в нелегкий для неї час. Учасник військової кампанії 1828-1829 років капітан Лук'янович писав, що перехід частини задунайців був дуже корисним для Росії. Вони «багато в чому сприяли успішній переправі...через Дунай і відкрили... зручності для очищення всієї країни... між морем, правим берегом Дунаю і Трояновим валом, де знаходяться Тульча, Ісакча, Мачин, Гірсов, Кюстенджи і татарські житла» [69,с.129].Безперечно, відомості, надані задунайцями, військова доблесть козаків під час бойових операцій не викликають сумнівів. Однак сам факт повернення козаків у межі російської держави мав велике значення в політичному плані.

Перехід козаків у «лоно вітчизни» сприяв підтримці зовнішньополітичного курсу російської держави. Тому й не дивно, що у вищих ешелонах влади зростає популярність особи Й.Гладкого, який стояв на чолі козаків і перевів Січ у межі російської держави. Саме ця людина 28 липня 1828 року за наказом Миколи І була відправлена на Кубань для огляду земель, зручних для переселення задунайців. Із Кубані Й.Гладкий поїхав до Санкт-Петербурга, де прозвітував про наслідки своєї поїздки, а потім повернувся на Дунай. Наслідком подорожі отамана тепер вже Окремого Запорозького війська стала думка про те, що найбільш зручними для поселення задунайців є землі навколо Анапи.

Після закінчення війни 1828-1829 рр. російські війська мали залишити територію колишньої Задунайської Січі, яка ними контролювалася. У зв'язку з цим постало питання про подальшу долю неслужилого населення Окремого Запорозького війська, яке за наказом Миколи І в червні 1828 року було відправлене на попереднє місце проживання. У червні 1829 року Й.Гладкий отримав із Військового міністерства розпорядження, за яким задунайці мали залишити територію колишньої Січі і направитися до Керчі, де їм будуть відведені зимові квартири. Військовий міністр доводив до відома наказного

отамана, що для поселення війська буде віднайдена ділянка землі десь на півдні, пошуками якої займеться новоросійський та бессарабський генерал-губернатор М.Воронцов [97,с.34].

14 липня 1829 року Й.Гладкий писав управляючому Бабадагською областю генерал-майору Тимановичу, що наказ про переселення надійшов пізно і козаки не зможуть упорядкувати до зимового періоду свої господарства. Тому він просить призначити зимові квартири на 275 сімей в кількості 1106 душ у Херсонській чи Таврійській губерніях у зручних місцях при берегах Дніпра так, щоб не заважати місцевому населенню, і щоб мати пасовиська для худоби. [78] Згодом виявилося, що і Керч не зможе прийняти всіх задунайців. Тому неслужилим козакам та козацьким сім'ям уряд призначив тимчасові квартири в селах Каїри, Любомирівка, Рубанівка Дніпровського повіту Таврійської губернії. [79]. У жовтні 1830 року Й.Гладкий рапортував генерал-лейтенанту Красовському, що він прибув із Запорозьким військом у Дніпровський повіт Таврійської губернії[80,с.62]

Згідно з поданою до канцелярії новоросійського та бессарабського генерал-губернатора відомістю до Таврійської губернії мало йти неслужилого населення Окремого Запорозького війська 1.072 душі чоловічої та 687 душ жіночої статі, серед яких було 364 сім'ї у кількості 1.384 душі; 340 неодружених чоловіків; 14 осіб духовного звання; 21 особа чоловічої та жіночої статей - жінки і діти козаків 2-ї сотні Дунайського полку, які залишилися при Сатуновській переправі. [81] Звільнившись із служби, на тимчасові квартири в Таврійську губернію мав прибути і Дунайський піший козацький полк у складі 16 обер-офіцерів, 10 урядників, писаря, 550 рядових козаків - усього 577 душ чоловічої статі. [82] Отже, на 1830 рік Окреме Запорозьке військо - Дунайський козацький полк і неслужиле задунайське населення - нараховувало 2.336 душ, із них 1.649 душ чоловічої і 687 душ жіночої статі.

У кінці вересня Запорозьке військо переводиться на нові квартири в села Захарівку, Білоцерківку (штаб-квартира), Благовіщенське, Темрюк і Новоспаське Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Сюди ж 20

грудня 1831 року прибув звільнений 24 листопада зі служби Дунайський піший полк [91,с.102] Заслуги останнього були достойно оцінені. Інспекторський департамент Головного штабу надіслав 28 грудня 1831 р. управляючому військовою частиною у Новоросійській губернії та Бессарабській області рапорт, у якому сповіщалося про грамоту государя на пожалування Дунайському полку 6 грудня 1831 р. прапор [92,с. 117] Грамота і прапор були одержані генералом Ротом 22 січня 1832 р. Освячення прапора, на прохання козаків, було відкладене до свята Святого Миколая. Саме його козаки Запорозького війська визнали полковим святом у пам'ять виходу із Туреччини, «бо 1828 року в це свято в 9 годин ранку підправилися запорожці із Туреччини» [93,с.288].

Й.Гладкий 21 грудня 1831 р. надсилає до новоросійського та бессарабського генерал-губернатора доповідну записку «Про оселення запорозьких козаків при Маріуполі», а М.Воронцов перепроводжує її до столиці. У доповідній записці наказний отаман детально виклав умови існування задунайських козаків на Півдні України і просив: 1) віддати Запорозькому війську все Бердянське пустище з розрахунку на 1.648 душ чоловічої статі і додати 4.000 із 12.000 десятин землі, призначених для поселення ізраїльських християн, які примикають до Бердянського пустища, для ділянок 17 обер-офіцерам та новим переселенцям із турецьких володінь; 2) одноразову допомогу в розмірі 81.260 карбованців для будівництва громадських установ, господарських споруд, церкви; 3) ряд пільг. Пільги мали бути такими: козаків звільнити на 10 років від усіх земських повинностей; дозволити війську вільний продаж вина або відповідні надходження на користь козаків від відкупного продажу вина; козаки до першого врожаю отримують провіант із казни; вільний проїзд протягом 3-х років до лісів Бахмутського повіту; безмитна ловля риби і вільне будівництво риболовних приміщень на березі Азовського моря між річкою Бердою і землями маріупольських греків; безмитний відпуск солі із кримських соляних озер чи із Чорномор'я по 3 пуди на душу [94,с.103]

Однак слід зазначити, що головним призначенням козацьких військ є не господарська діяльність, а військова служба - лінійна або прикордонна. Тому,

тільки виконуючи свій прямий обов'язок, задунайці могли сподіватися на подальше існування козацького з'єднання. У зв'язку з цим Й.Гладкий просив на базі Запорозького війська створити іррегулярне формування, де посади будуть займати виключно козацькі чиновники. Наказний отаман вважав, що обмундирування та коней, у разі потреби, військо повинне отримувати за рахунок казни. За станом здоров'я козаків мають стежити призначені у військо лікар і два фельдшери. Водночас він пропонує і адміністративне керівництво війська. В управлінні козацьке з'єднання мало підлягати новоросійському генерал-губернатору та відповідним судовим установам, але всі розпорядження по війську і судові постанови повинні попередньо сповіщати наказному отаману. Такими положеннями Й.Гладкий сподівався забезпечити самостійне існування козацького війська. При цьому Й.Гладкий намагався зберегти у новому з'єднанні деякі права внутрішнього самоуправління. Себе ж він бачив наказним отаманом новоствореного війська і, таким чином, нічого не втрачав, а, навпаки, забезпечував особисту кар'єру [61,с.76].

Микола І наказав прийняти пропозиції отамана за основу організації війська. Були внесені тільки незначні зміни, а саме: 1) була зменшена грошова субсидія на будівництво; та 2) знижена норма безмитної солі до 2-х пудів. Керувати поселенням задунайських козаків на Бердянському пустищі було доручено графу Палену. Він і повинен був установити розпорядок у війську по внутрішньому управлінню та судочинству[95,с.108] Незабаром був розроблений і проект про штати по управлінню козацьким військом. У лютому 1832 р. вони були перепроваджені у Військове міністерство.

Нарешті 27 травня 1832 р. вийшов іменний указ, яким затверджувалися «Положення про оселення запорозьких козаків у Новоросійському краї» [2,с.127] Вони чітко визначали територію під поселення козаків. Окреме Запорозьке військо оселялося в Олександрівському повіті Катеринославської губернії на так званому Бердянському пустищі. До складу Запорозького війська приєднувалися 238 міщан Петровського посаду з їх землями в кількості 4.000 десятин, рібними заводами і очеретяними плавнями.

Азовське козацьке військо, створене іменним указом від 27 травня 1832 року, було поселене понад північним берегом Азовського моря на казенних землях Олександрівського повіту між Бердянськом та Маріуполем.

4.2. Структура та діяльність козацтва

Азовське козацьке військо, створене іменним указом від 27 травня 1832 р., було поселене понад північним берегом Азовського моря на казенних землях Олександрівського повіту між Бердянськом та Маріуполем. Землі війська простягалися від берега моря смугою на північний схід більше ніж на 60 верст, при ширині 8-13 верст. Вони межували на сході та півночі з грецькими поселеннями Таганрозького градоначальства, на півдні виходили на берег Азовського моря та лиману, на заході і південному заході кордони військових земель проходили по правих берегах річок Берди та Каратиша і далі межували із землями казенного села Темрюка, з німецькою колонією Бергталь та поміщицькими маєтками. Фактично це була частина земель колишньої Кальміуської паланки [23,с.17].

За «Положеннями про оселення запорозьких козаків у Новоросійському краї» військо отримало Бердянське пустище в розмірі 43.141 десятини землі, ділянку в 4.000 десятин, яка раніше призначалася для ізраїльських християн, а також 4.000 десятин землі міщан Петровського посаду. Як наслідок, у 1832 році Азовське військо мало у своєму розпорядженні 51.141 десятину землі. Військові землі знаходилися в черезсмужжі із землями казенного селища Новоспаського. «Положеннями» від 27 травня 1832 року козакам заборонялося порушувати межі цього селища. Черезсмужжя заважало проїзду до моря та проведенню сільськогосподарських робіт [34,с.52]. Заклопотанням наказного отамана Сенатським указом від 13 січня 1833 р. селище Новоспаське разом із мешканцями і земельними угіддями було приєднане до Азовського козацького війська. Після таких змін на 1 січня 1837 р. за військом значилося 64.908 десятин землі. Існуючої кількості військової землі не вистачало для офіційно визначеної

положеннями про земельне довольство козацьких військ пропорції в 30 десятин на кожну ревізьку душу. При кількості 2.930душ чоловічої статі, не включаючи в це число офіцерів, війську не вистачало 22.998 десятин землі. У зв'язку з цим наказний отаман просить приєднати суміжну із землями війська казенну ділянку землі розміром 9.881 десятини, прозвану в народі Юрзуфською .Приєднання Юрзуфської ділянки дозволило б зменшити земельний голод у війську, мешканцям Петровського посаду мати власні наділи не за 30 верст від домівок, а біля свого двору. Крім того, у козаків з'явився б вільний проїзд до моря [2,с.183].

При обставинах, що склалися, наказний отаман війська та новоросійський генерал-губернатор запропонували зменшити розміри козацьких земельних ділянок удвічі. Тільки наділяючи козаків половинними паями, можна було сподіватися, що кожен азовець зможе отримати земельну ділянку. Оскільки військо було поселене на Півдні України, де вищі наділи державних селян становили 15 десятин, пропозиція генерал-губернатора і наказного отамана була підтримана у вищих урядових інстанціях, а згодом і затверджена. З отриманням у 1832 році всіма козаками-азовцями земельних ділянок на військових землях почав встановлюватися і адміністративний устрій[55,с.43].

На травень 1832 року єдиним населеним пунктом у межах війська був Петровський посад. За розрахунками уряду він мав стати адміністративним центром військових земель. Петровський посад цілком відповідав вимогам головного військового поселення. Він виник ще в 1770 році з фортеці Святого Петра, яка була складовою частиною Дніпровської укріпленої лінії. На час приєднання в посаді проживало 238 ревізьких душ. Мешканцями Петровська керувала міська управа, члени якої мали досвід адміністративної роботи. Включаючи Петровський посад до складу військових земель з метою перетворення його в адміністративний центр, уряд намагався заощадити державні кошти. Адже створення нового населеного пункту вимагало чималих витрат. До уваги бралось й те, що добре розвинутий населений пункт мав би стати і гарним адміністративним центром [88,с.39].

Таким чином, на кінець 30-х років XIX ст. Азовське козацьке військо мало 5 станиць, кількість яких залишалася постійною. В станицях проживала переважна більшість азовських козаків і саме тут проходила більша частина їхнього життя. Поступово збільшувалася кількість хуторів, заснованих азовцями. На рік ліквідації війська їх нараховувалося 60 [94,с.52].

Питання управління новоствореним військом постало ще в 1831 р., коли Й.Гладкий доповів вищому керівництву про знайдене ним Бердянське пустище. У цьому ж році уряд, розглядаючи питання про можливість оселити козаків між Бердянськом та Маріуполем, доручив виконуючому обов'язки бессарабського цивільного губернатора Іванову розробити проект місцевого управління землями Азовського козацького формування. В основу були покладені положення про управління землями Донського та Чорноморського козацьких військ. Підготовлений Івановим проект передбачав розподіл управління на військову та цивільну частини. Військовою частиною повинен був керувати штаб війська, а цивільною - військове правління, суд та поліція. До військового правління повинні були увійти президент правління, 2 виборні чиновники, секретар та писарі. Військовий суд повинен був складатися з 3-х суддів, яких на три роки вибирали військові чиновники і затверджував новоросійський генерал-губернатор. Головувати у суді повинен був один із членів суду, а саме той, хто мав найбільше голосів під час виборів. Що ж до поліції, то вона мала складатися з двох осавулів (старшого та молодшого поліцмейстерів), які знаходитимуться у розпорядженні наказного отамана. Отаман війська призначався головою всіх військових установ. Він також мав би наглядати за роботою військового суду (щоб не затримувався розгляд справ). Рішення наказного отамана у справах планувалося бути вирішальним. Проектом не передбачалося збереження будь-яких попередніх традиційних форм управління [2,с.283].

Азовське козацьке військо було приречене мати встановлену в Російській імперії систему підпорядкування вищій державній владі. Водночас слід зазначити, що в першій половині XIX століття складається і сам бюрократичний апарат російської держави. В системі управління виробляється жорстка

підпорядкованість різних ланок державної влади. Саме державна ієрархія окремої ланки визначала перелік питань, що входили до її компетенції. Азовське козацьке військо, як військово-адміністративний елемент державної системи, не могло вимагати для себе створення окремої специфічної системи управління. Тому перед урядом по відношенню до Азовського козацького формування постало завдання створити таку систему військово-адміністративного управління, яка б без зайвих суперечностей влилася в уже існуючий державний механізм [43,с.109].

За встановленою системою управління Азовське козацьке військо безпосередньо підпорядковувалося новоросійському генерал-губернаторові як в цивільних справах, так і у військових. Через генерал-губернатора Азовське з'єднання підлягало Військовому міністерству. До 1857 р. справи війська розглядав Департамент військових поселень Військового міністерства, а з 1857 р. - Управління іррегулярних військ цього ж міністерства. Питання, які не могли бути вирішені Військовим міністерством, передавалися до Сенату, а його рішення, схвалені імператором, набували силу закону. Безпосередньо управляла азовцями військова канцелярія на чолі з наказним отаманом. Останній користувався в управлінні правами бригадного командира і призначався урядом. Його рішення щодо справ у війську було вирішальним. У свою чергу військова канцелярія не могла приймати рішення без згоди наказного отамана. При незгоді з рішенням наказного отамана військова канцелярія могла повідомляти про своє розуміння справ новоросійського генерал-губернатора. Однак до прийняття рішення генерал-губернатором військова канцелярія виконувала накази отамана [67,с.28].

Військова канцелярія, як орган внутрішнього управління військом, відала військовими, цивільними та військово-судними справами азовців. Цивільні судові справи війська розглядалися Олександрівським повітовим судом на загальних підставах. Аналіз справ військового справочиння дає можливість реконструювати військові, військово-судові та цивільні функції Азовського козацького війська. Військові функції канцелярії полягали у забезпеченні

успішного виконання азовцями військової служби. Для цього канцелярія постійно складала відомості про стан війська, забезпечувала проведення військової підготовки, дбала про матеріальне забезпечення служилих козаків всім необхідним, стежила за виконанням азовцями військового обов'язку [55,с.93].

Військово-судові обов'язки канцелярії полягали в покаранні козаків за вчинки під час військової служби. Для цього створювалася спеціальна комісія, яка після розслідування виносила вирок або складала петицію і подавала документ новоросійському та бессарабському генерал-губернатору на затвердження. Водночас слід зазначити, що у війську протягом всього періоду його існування були рідкими випадки порушення військової дисципліни служилими козаками чи недбале виконання ними військового обов'язку. Військово-судових справ розглядалося більше в перші роки існування війська, коли азовці бездіяли на місцях поселення. Починаючи вже з 1838 року, справи військово-карного характеру порушувалися дуже рідко. Спеціальна військово-судова комісія бездіяла і розпускалася на невизначений термін. Показовими з цього приводу є щорічні рапорти військової канцелярії про стан Азовського козацького війська, які свідчать, що з 1857року і до 1861 року жоден азовець не притягувався до суду і тільки в 1861році один козак був під судом за порушення військової дисципліни [82,с.204].

Протягом усього періоду свого існування Азовське козацьке військо брало участь майже у всіх війнах, що вела Російська імперія в кінці 20-х-початку 60-х років XIX століття. Одразу після виходу до Росії задунайські козаки на чолі з Й.Гладким були учасниками російсько-турецької війни 1828-1829 років. Значну допомогу у взятті добре укріплених, майже неприступних турецьких фортець, російській армії надали задунайці, що добре знали місцевість, розташування турецьких військ та будови фортець Османської імперії. Саме завдяки задунайцям були швидко і вдало налагоджені переправи і в короткий час захоплені фортеці Ісакчі, Браїлів, Гірсов та інші [59].

Служба Азовського війська була високо оцінена урядом. Визнанням бойових заслуг і військової доблесті азовців стали 3 царські грамоти, 3 прапори. Однак малочисельність війська (найбільший військовий склад козацького формування був на 1 січня 1856 р. - 1.926 козаків і офіцерів) та обмеженість військових функцій у порівнянні з іншими іррегулярними з'єднаннями держави обумовили досить незначне місце Азовського козацького формування у військовій структурі Російської імперії.

4.3. Ліквідація Азовського козацького війська

Козацтво, яке протягом кількох століть було головним форпостом у боротьбі з мусульманським світом, в умовах XIX століття мало майбутнє і перспективи розвитку тільки за умови загальнодержавної користі та строгої централізації військовим і цивільним структурам держави. У цей період козацькі формування активно залучалися до військових дій заопанування узбережжями Азовського та Чорного морів. Їм відводилася роль охоронців південного та південно-східного кордонів Російської імперії. Уряд планував за допомогою козацьких формувань колонізувати відвойовану в ході військових кампаній територію і забезпечити на ній постійне, прихильне до російської держави, населення в стратегічно важливому регіоні. В оселенні козацьких формувань на неспокійному порубіжжі уряд вбачав потрібну користь: 1) козаки, що мали вікові традиції по охороні кордонів, були здатні самостійно захищати порубіжжя і самих себе від ворога; 2) у стратегічно важливому регіоні козаки ставали постійним населенням, спроможним самостійно себе утримувати та забезпечувати всім необхідним для нормального функціонування і несення військової служби; 3) сконцентрувавши козацькі війська на обмеженій території, уряд позбувся осередків бунтарства і непокори всередині держави[2,с.238].

Азовське козацьке військо, ядром якого стали вихідці з-за Дунаю, уособлювало військову, суспільну та господарську традицію Запорозжя на Півдні України. Задунайські козаки протягом усього періоду проживання в

південному регіоні відстоювали свої права та козацькі традиції. Вони вимагали мати на посаді наказного отамана не чужинця ,а свого . Козаки протестували проти призначення на посади у військову канцелярію офіцерів регулярної армії і вимагали повернути в орган внутрішнього управління власних офіцерів. Коли це не вдалося, вони відмовилися прийняти у станичні управи, присланих у військо, армійських офіцерів. Спільними зусиллями козаки відстояли право на вибір станичних наглядачів із свого середовища. Азовці намагалися уникнути служби малими військовими одиницями під зверхністю армійських командирів. І це їм вдавалося. Але навіть такі пасивні форми протесту проти наступу на права та привілеї нащадків Запорозького козацтва викликали негативну і різку реакцію з боку уряду. Заколотників і правопорушників неодноразово викликали до губернії для особистих пояснень .Звичайно ж, це не могло залишитися поза увагою навколишнього населення, яке вбачало в азовцях гідних продовжувачів традицій Запорозького козацтва [43,с.85].

Навколишнє селянство неодноразово було свідками того, як поміщики, знайшовши серед козаків своїх кріпаків, не могли їх повернути. Так було із колишніми кріпаками генерал-майора Сандерса, графині Браницької, із козаком Сірчаком колишнім кріпаком пана Мальчевського та іншими. Населення округи бачило, як козаки відстоювали права своїх товаришів, запевняючи чиновників, що переслідувані ними є задунайські козаки, а не розшукувані дезертири та різного роду втікачі. Знаходилося багато свідків, які могли підтвердити належність того чи іншого козака до січового задунайського товариства. Так було у справі козака Пономаренка, колишнього міщанина із Борисова, який втік від рекрутчини, та інших. Дії козаків по захисту своїх прав та традицій, а також досягнення азовців у господарстві приваблювали селян-кріпаків та інше податне населення і сприяли прагненню нижчих верств населення приєднатися до козацького формування [90,с.72].

Згідно з розпорядженням вищих інстанцій, Азовському козацькому війську суворо заборонялося переховувати чи утримувати втікачів у межах військових земель. Військовий чиновник, що виконував поліцейські функції,

повинен був суворо стежити за наявністю людей сторонніх відомству козацькому формуванні. Коли ж на військових землях знаходили втікачів, то їх під конвоєм відправляли в повітову поліцейську дільницю. Азовці, що переховували втікачів, підлягали суду і каралися високими штрафами, а то й ув'язненнями. За весь період існування війська було багато таких випадків, коли козаки надавали притулок втікачам. Людей сторонніх відомств найчастіше переховували на хуторах, рибних заводах, млинах, вітряках. Були випадки, коли під час повстань та збройних виступів навколишні кріпаки вимагали включення їх до складу Азовського козацтва. Так, у 1839 році під час масових заворушень в Олександрівському повіті селянські заколотники Опанас Грицай та Семен Прудников просили наказного отамана прийняти їх та інших селян до свого війська[88,с.57].

Загальна мобілізація, що почалася на початку Кримської війни, тільки посилила впевненість навколишнього податного населення в можливості приєднатися до війська і стати козаками. Так розпочався ніким не оголошений запис до козацького війська. Звичайно ж добровольці не були включені до складу військових одиниць Азовського з'єднання. Однак навколишнє селянство і надалі продовжувало складати списки, бо не полишало надії увійти до складу Азовського козацтва. Вже саме перебування козацького формування на колишніх запорозьких землях створило специфічний клімат Запорозьких Вольностей, що розглядався частиною суспільства як взірець вільнолюбивих змагань народу. Незадоволення поміщиків перебуванням Азовського війська в регіоні додавали напруженості в краї і переконували вище керівництво в необхідності перевести військо на окраїну держави і з користю для імперії використати військовий і господарський досвід у стратегічно важливому регіоні. Саме фактори соціально-економічного характеру, що створювали особливу специфіку регіону, були однією з головних причин переведення азовців на Кубань[107,с.650].

Не могло не звернути на себе увагу і виконання азовцями набагато менших, у порівнянні з іншими козацькими формуваннями, військових функцій та

обов'язків. Малочисельність Азовського з'єднання, невідповідність місця поселення статусу козацького формування, відмінності у несенні зовнішньої та внутрішньої служби, особливості менталітету значно виділяли Азовське козацьке військо у системі іррегулярних військ Російської імперії. Все це обумовило досить незначне місце Азовського козацтва у військовій структурі Російської держави [2,с.284].

Проте як для уряду, так і для самих азовців було очевидним, що з'єднання не виправдовує себе як окреме військове формування. Питання про переселення азовців на Кубань не сходило з порядку денного протягом усього періоду існування Азовського війська в Приазов'ї [24,с.102].

У 1838 р. начальник Чорноморської берегової лінії М.Раєвський розробив проект, за яким передбачалося із азовських козаків та інших поселенців утворити військо берегових козаків і оселити його по всьому східному березі Чорного моря. Проти цього проекту виступило керівництво Кавказького краю, побоюючись, що азовці не зможуть себе самостійно утримувати і поповнювати ряди берегових гарнізонів[97,с.68].

Створені в 1843, 1844, 1851 роках проекти передбачали оселення азовців у західній частині Кавказького хребта. Але вони не набули силу закону через складну ситуацію на Кавказі. Згідно з проектами азовці мали колонізувати територію, що ще частково належала натухайцям. Малочисельність війська, незнання місцевості змусили вище військове керівництво відмовитися від поселення азовських козаків на неповністю контрольованій російськими військами території [69,с.18].

Реальні перспективи переселення азовців з'явилися після закінчення Кримської війни. У травні 1857 р. військовий міністр сповіщав головнокомандуючому Кавказькою армією волю імператора про переселення азовських козаків на Кубань з метою надати можливість війську виконувати своє пряме призначення і тим самим послабити напружену ситуацію на Півдні України, що виникла через присутність козацького формування. Кавказьке керівництво, в особі головнокомандуючого Кавказькою армією князя

Барятинського, сповіщало Військове міністерство, що обставини краю не дозволяють поселити все Азовське військо на одній якійсь місцевості і надати йому статус окремого самостійного іррегулярного формування через малочисельність останнього. На думку кавказького керівництва, найбільш оптимальним кроком у вирішенні проблеми, пов'язаної з азовцями, було б поселення їх у вже існуючі населені пункти з метою поповнення населення останніх, у якому є гостра потреба. Для керівництва Кавказького краю це означало позбавитися цілого ряду проблем, пов'язаних з пошуком місцевості для поселення війська та значними витратами на будівництво громадських та господарських споруд [55,с.93].

Олександр II наполягав на розформуванні Азовського війська і приєднанні азовців до інших козацьких формувань. Гостра потреба в нових поселеннях на Кавказі надала можливість розв'язати проблему щодо остаточного місця поселення Азовського війська. Як наслідок Височайша воля імператора про поетапне переселення азовців на Кубань, яке треба провести з належною поступовістю, протягом декількох років, викликом охочих і призначенням за жеребом. Переселення слід розпочати, коли це дозволять зробити обставини на Кавказі. Про таку волю імператора сповіщав 28 травня 1861 р. управляючий Військовим міністерством командуючому Кавказькою армією [60,с.241].

З літа 1861 р. Військове міністерство разом з військовим керівництвом Кавказького краю активно розробляє широкомасштабний проект заселення західної частини Кавказького хребта новими козацькими станицями з метою остаточного підкорення гірських племен. Результатом роботи комісії, яка розробляла проект заселення російської території на Кавказі, став указ від 10 травня 1862 р., що затверджував Положення про заселення західної частини Кавказького хребта. Згідно з Положенням, у Кубанську область передбачалося переселити 17.000 козацьких сімей. Основну частину переселенців мало дати Кубанське козацьке військо. Від цього формування в передгір'я Кавказу повинні були піти 162 офіцерські сім'ї та 12.400 сімей служилих козаків. До названої кількості офіцерських і козацьких сімей Кубанського війська мали приєднатися

808 сімей Азовського козацького війська, 1.200 сімей донських козаків, 2.000 державних селян та 600 сімей одружених нижніх чинів Кавказької армії. З інших козацьких військ переселенців не призначали. Однак козаки інших іррегулярних формувань могли за власним бажанням переселитися на Кубань [29,с.174].

Отже, з Азовського козацького війська мало переселитися в західну частину Кавказького хребта 8 офіцерських і 800 козацьких сімей, що становило 33% загальної кількості азовських сімей. Згідно з Положенням 1862 р. на поселення повинні були йти такі сім'ї, що мали не менше одного служилого козака. Був установлений і віковий бар'єр щодо азовців-переселенців. Від участі в жеребкуванні звільнялися ті козаки, що досягли 45-літнього віку і не мають синів, яким більше 17 років [53,с.29].

Указ 10 травня 1862 р. не був несподіванкою для азовців. Протягом всього періоду існування війська в Приазов'ї, питання про переселення азовських козаків на Кавказ поставало не раз. 31 січня 1862 р. наказний отаман отримав від новоросійського та бессарабського генерал-губернатора повідомлення про Височайшу волю імператора поетапно переселити із Азовського козацького війська 808 сімей на Кубань і розпорядження підготувати першу партію переселенців, яка й повинна відбутися в Кубанську область 15 20 квітня 1862 р.

На відміну від офіцерів війська, козаки та їх сім'ї неоднозначно зустріли повідомлення про поетапне переселення азовських сімей на Кубань. Після оголошення указу, Положень 1862 р. та виступів офіцерів козаки Микольської і Покровської станиць одностайно зголосилися добровільно їхати на переселення в західне передгір'я Кавказького хребта із заслуженими ними знаменами та Височайшими грамотами. Саме колишні вихідці із турецьких володінь та їх нащадки прагнули зберегти свою належність до козацького стану, яка гарантувалась їм на Кубані [67,с.105].

Положення про скасування Азовського козацького війська, в якому говорилося, що Азовське козацьке з'єднання, поселене в Новоросійському краї, ліквідується і все його населення, що не переселялося в Кубанську область,

переводиться до цивільного відомства. За цим Положенням генерали і офіцери війська, які лишалися на місцях попереднього поселення, виписувалися із козацького стану і приписувалися до дворянства Катеринославської губернії: потомствени дворяни до потомствених, а особисті до особистих. З цього часу вони підпорядковувалися діючим законам Російської імперії. Всім офіцерам, які лишалися в Приазов'ї, надавалося право носити мундири Азовського козацького війська. Урядники і козаки з їх родинами отримували у власність поземельний наділ і приписувалися достану селян-власників. Згідно з положеннями про селян, затвердженими 19 лютого 1861 р., і додатковими постановами, вони отримували всі права і обов'язки цього стану. Урядники і козаки Азовського війська та їх нащадки повинні були виконувати всі повинності, покладені на селян-власників. До селян приписувалися також і цивільні чини Азовського козацького війська [2,с.288].

Правами відставних солдатів користувалися: а) відставні урядники і козаки, які вислужили три роки поза військом чиб років на внутрішній службі, а також ті, які через інвалідність були відправлені у відставку; б) козаки і урядники, які ще продовжують службу і були на дійсній польовій чи внутрішній службі 15 і більше років, а також ті, хто прослужив на Кавказі 9 років [55,с.73]. 27 серпня 1866 року закінчила свою роботу і військова канцелярія. З її закриттям остаточно ліквідувалось і Азовське козацьке з'єднання на Півдні України.

Таким чином, причинами ліквідації Азовського козацького війська та переселення азовців на Кубань були: по-перше, досить незначне становище Азовського іррегулярного формування у військовій структурі Російської імперії, що було зумовлене невідповідністю місця поселення статусу козацького війська, малочисельністю, відмінністю у несенні зовнішньої та внутрішньої служби, виконанням набагато менших у порівнянні з іншими козацькими формуваннями військових функцій. По-друге, рівень економічного розвитку Азовського війська, форми і методи господарювання, організація внутрішнього життя азовських козаків дали підстави сприймати козацьке з'єднання як вагомий фактор збереження історичної традиції козацтва на Україні. Азовське військо

уособлювало військову, суспільну та господарську традицію Запорозжя на українських землях. Фактори, що створили особливу специфіку регіону, були однією з головних причин переведення азовців на Кубань, бо розглядалися урядом як недопустимий взірець вільнолюбивих змагань українського народу. По-третє, переселення азовців на Кубань відповідало основним напрямкам політики російського уряду, направленої на поступове переселення козацьких формувань із внутрішніх губерній на найбільш небезпечні окраїни держави з метою використати там військовий та господарський досвід козаків і нейтралізувати тим самим неспокійний елемент козацтва. По-четверте, гостра потреба в більш лояльних до російської держави поселенцях на південних окраїнах держави, переселення яких давало можливість заощадити значні державні кошти. Азовське козацьке військо було здатне майже самостійно профінансувати своє переселення на Кубань, а маючи досвід в господарській діяльності та заощадження, спроможне було і повністю себе утримувати.

ВИСНОВКИ

Проблема долі українського козацтва після зруйнування Нової Січі у 1775 р. отримала неоднозначні оцінки в історіографії. Прибічники імперської політики позитивно оцінювали даний факт, розглядаючи як перехід до мирної колонізації та припинення мілітарних практик.

В умовах жорсткого пресингу тоталітарної системи, коли істориків змушували коритися ідеологічним стандартам «прокрустова ложе» тоталітарної ідеології, ліквідацію Запорізької Січі з одного боку критикували як боротьбу проти народу, з іншого позитивно оцінювали централізацію та формулювали концепт так званої «народної» колонізації Північного Причорномор'я та Придунав'я. представники сучасної української державницької школи доводять, що козаки стали головним елементом в освоєнні та розбудові життя на теренах степів Причорномор'я, відіграючи поліфункціональну місію – військового захисту освоєних земель, господарського розвитку та розбудові системи соціальних відносин українського взірця на засадах цінностей свободи, поваги до прав людини, демократії.

У численних працях висвітлено політичні та геополітичні аспекти утворення Задунайської Січі та Чорноморського козацтва і їх подальшого розвою, особливості соціально-економічного життя, традиції та інновації у повсякденному житті.

Наголошується на потужному впливі козацтва, що стало головним чинником формування унікальної ідентичності півдня України. Акцентується, що козацтво відіграло потужну роль у формуванні міжнародної політики на теренах Чорномор'я у першій половині XIX ст. Історіографічна спадщина історії українського козацтва після руйнації Нової Січі є тяглою та характеризується кількома потужними вітчизняними школами, які висвітлюють різноманітні аспекти минушини українського козацтва в кінці XVIII – першій половині XIX ст.

Зрадницька політика російської імперії по відношенню до українського козацтва спонукали запорожців до боротьби та збереження власної самобутності. Політика козацтва мала кілька векторів які реалізувалися у створенні Задунайської Січі, Чорноморського козацького війська, Азовського козацького війська та саме завдяки козакам було освоєно Кубань, яка де-факто стане українським регіоном.

Реалізуючи свою самобутність у нових формуваннях іррегулярних військ Османської та російської імперій та створюючи по суті унікальну систему самоорганізації козаки стали продовжувачами традицій української політичної культури виробленої сторічними практиками Запоріжжя. Базові принципи демократії, особистісних свобод і права вибору, самоврядності вони намагалися реалізувати і розвинути у нових формуваннях. Втім їх прагнення зустрічали невдоволення та обструкцію з боку центральних адміністрацій, у випадку з Стамбулом це ще й проблеми конфесійного характеру, які тягли за собою певну дискримінацію. Петербург теж усіляко чинив перепони, побоюючись автономізму українців який міг перерости у боротьбу за суверенітет, але маючи негативний досвід спроби повної ліквідації козацтва імперська влада обрала тактику поетапного обмеження автономії та запровадження централізованого керування з поступовою ліквідацією козацьких формувань.

Втім сторінки незаслужено замовчаної та мало висвітленої історії українського козацтва завершення XVIII – першої половини XIX ст. є надзвичайно важливими, адже саме козацтво стало головним чинником який сформував певний тип ментальності та укорінення української свідомості які не вдалося знищити ні російській ні більшовицькій імперії. В умовах великої національної трагедії, боротьби проти рашистської агресії громадяни південних земель України позиціонують себе як патріоти і ведуть боротьбу з ворогом. Козацька колонізація стала важливим чинником у формуванні практики соборності українських земель на сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко А. М. «Чорноморське козаچه військо за переписом 1793 – 1794 р. Д. Д. Білий. Чорноморське козацьке військо. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 571.
2. Азовське козацьке військо (1828-1866). Історично-наукове дослідження козацького війська на основі комплексу архівних матеріалів та друкованих джерел / за ред. Л. Маленко. Запоріжжя, 2000. 314 с.
3. Апанович О. Козацтво – збройні сили України: історичний нарис. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2010. 93 с.
4. Апанович О. Козацька енциклопедія для юнацтва: Книга статей про історичне буття українського козацтва. Київ: Веселка, 2009. 719 с.
5. Аркас М. Історія України-Русі з малюнками. Київ: Знання, 1990. 424 с.
6. Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст. / Д.Я.Телегін (відп. ред.), І.С.Винокур, О.М.Титова, І.К.Свешніков та ін.: Навч. посібник. Київ: ІЗМН, 1997. 336 с.
7. Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX вв.: Дис. ... канд. ист. наук. Одесса, 1969. 378 с.
8. Бачинська О., Серeda О. «Поткали / буткали козаки» – «potkalı / butkalı kazakları»: зміст та трансформація терміна (XVII–XIX ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2021. Вип. 19-20. С. 222 – 240.
9. Бачинська О. «Малоросійські козаки» XIX ст.: соціо-демографічна характеристика та територіальне розселення. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2012. Вип.12. С. 15 – 26.
10. Бачинська О. А. Перетворення українських козаків у Військових поселенців у першій половині XIX ст. *Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень*. 2006. Вип. 3. С. 212 – 213.

11. Бачинська О. А. Запорозька залога Браїлова за біографіями задунайських козаків. *Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень*. 2005. Вип. 2. С. 115 – 119.
12. Бачинська О. Запорозька Січ в Османській імперії на межі XVIII і XIX ст.: трансформація військово-політичного устрою (за матеріалами османської та російської адміністрацій). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2017. Вип. 17. С. 242 – 253.
13. Бачинська О. Злочини, покарання та їх виконання у станицях Дунайського (Новоросійського) козацького війська (1828-1868 рр.): справа козака Івана Дульдієра. *Чорноморська минушина*. 2020. Вип. 15. С. 113 – 119.
14. Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії. Одеса: Астропринт, 2009. 256 с.
15. Бачинська О. Козацьке порубіжжя у Великій політиці та повсякденні між двома російсько-турецькими війнами першої третини XIX ст. (за матеріалами Держархіву Одеської області). *Чорноморська минушина*. 2018. Вип. 13. С. 77 – 99.
16. Бачинська О. Круглий стіл «Османсько-українські взаємини в Північному Причорномор'ї: козацька доба» 21-22 квітня 2016 р. в Одесі. *Чорноморська минушина*. 2016. Вип. 11. С. 97 – 99.
17. Бачинська О. Українське населення Придунайських земель. XVIII – початок XX ст. (заселення й економічне освоєння). Одеса: Астропринт, 2002. 328 с.
18. Бачинська О., Середа О. Османсько-турецькі документи про службу задунайського козацтва під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. *Чорноморська минушина*. 2021. Вип. 16. С. 131–137.
19. Бачинська О., Чухліб Т. Козацька Україна після зруйнування Запорозької Січі (1775-1905). Київ: Арій, 2016. 464 с.
20. Бачинська О., Чухліб Т. Козацька Україна після зруйнування Запорозької Січі (1775-1905). К.: Арій, 2021. 352 с.

21. Бачинська О.А., Чухліб Т.В. Міжнародні наукові читання «Південна Україна: козацька та післякозацька доба». *Український історичний журнал*. 2012. № 5. С. 222-224.
22. Бачинська О.А. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип. 3. К., 2003. С. 243 – 252.
23. Бачинська О., Чухліб Т. Міжнародні наукові читання «Південна Україна: Козацька та післякозацька доба». *Чорноморська минушина*. 2012. Вип.7. С. 173 – 176.
24. Бачинська О., Середа О. Османсько-турецькі документи про задунайське козацтво напередодні та під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. *Чорноморська минушина*. 2012. Вип. 7. С. 150 – 159.
25. Бачинська О., Чухліб Т. Міжнародні наукові читання «Південна Україна: Козацька та післякозацька доба». *Чорноморська минушина*. 2012. Вип. 7. С. 173– 176.
26. Бачинська О. Прообраз «Особового листка з обліку кадрів». *Чорноморська минушина*. 2013. Вип. 8. С. 188 – 191.
27. Бачинська О. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2003. Вип. 3. С. 243 – 252.
28. Бачинська О. Політика Російської імперії щодо задунайського козацтва: стратегія, тактика, заходи *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2004. Вип. 4. С. 320 – 328.
29. Бачинська О. Українське населення міст Придунайських земель в кінці XVIII – на початку XIX ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2002. Вип. 6. С. 192 – 204.
30. Бачинська О. Формування території Дунайського (Новоросійського) козацького війська та її особливості. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2001. № 5. С. 145–152.

31. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр.: Історико-документальний нарис. Одеса: МП Гермес, 1994. 121 с.
32. Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на Півдні України: 1775–1869. Одеса: МП Гермес, 1995. 183 с.
33. Білий Д.Д. Малиновий клин: Нариси з історії українського населення Кубані. Київ: Україна, 1994. 84 с.
34. Білий Д.Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей. Львів-Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. 543 с.
35. Білокінь С. Погляньмо вглиб історії. *Тернопіль*. 1992. Ч. 5-6 (9-10). С. 5-6. Режим доступу: <https://www.s-bilokin.name/Bio/ListWorks/Articles.html#1992>
36. Благодір О. Українські клейноди. *Хроніка-2000. Наш край*. 1992. Вип. 1. С. 120.
37. Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. Запоріжжя: РВП "Видавець", 1995. 56 с.
38. Бойко А.В. Матеріали до історії запорозького козацтва після скасування Січі. *Південна Україна. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 1999. Вип. 4. Док. 4. С. 42 – 43.
39. Бойко В. Козацькі сторінки Задунав'я: короткий історичний нарис. Львів: Новий час, 2002. 98 с.
40. Бумаги кн. Г. А. Потемкина-Таврического. 1774 – 1787 гг. Сборник военно-исторических материалов СПб.; 1893. Вып. IV. С.39.
41. Буткевич В. Право України на Крим. *Літературна Україна*. 1991, 28 листопада.
42. Візнюк В. Уніформа гусар XIX століття. Сумський гусарський полк. // *Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини: матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції [наук. зб.] / під заг. ред. В.В. Карпова*. Київ: Національний військово-історичний музей України, 2010. 428 с.
43. Вовк Федір. Задунайская Сечь: По местным воспоминаниям и рассказам. *Киевская старина*. 1883. № 1, 2, 4.

44. Голобуцкий В. Черноморское казачество. Киев: Изд-во АН УССР, 1956. 384 с.
45. Голобуцький В.О. Запорозька Січ в останні роки свого існування. 1734 – 1775. . Киев: Изд-во АН УССР, 1961. 526 с.
46. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. Київ: Альтернативи, 1999. 382 с.
47. Гава О. Історія «Новоросії» та її етнічний склад у ХІХ ст. *Історична правда*. 2014, 7 травня. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/7/142762/>.
48. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1991. Т. 222. С. 28 – 44.
49. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Київ: Вид-во Українознавство, 1995. 223 с.
50. Загоруйко В. Г. По страницам истории Одессы и Одессчины. Одесса: Одес. обл. изд-во, 1957. 438 с.
51. Задунайська Січ. *Невичерпні джерела пам'яті*. Одеса, 1998. Т. II. 390 с.
52. Заметка о казацких знаменах *Киевская старина*. 1890. № 10. С. 152 – 157.
53. Иванов П. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1904. Т. XXV. С. 26 – 29.
54. Іванов В. Прапори козацьких полків. Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія. Київ:, 1927. С. 745 – 747.
55. Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина ХVІІІ ст.) / Я. Ісаєвич. *Український історичний журнал*. 1963. № 1. С. 85 – 87.
56. Ісаєвич Я.С. Бойові прапори козацького війська. *Вісті*: [український військовий журнал]. 1964. Ч. 113.
57. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Т.І./ редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. 799 с. Режимдоступу:http://chtyvo.org.ua/authors/Smolii_Valerii/Istoriia_ukrainskoho_kozatstva_Narysy_u_dvokh_tomakh_Tom_1/

58. Кабузан В. М. Заселение Новороссии в конце XVIII – пер. пол. XIX в. (1719–1858 гг.). Москва: Наука, 1976. 248 с.
59. Карпов В. Історичні передумови формування військової символіки України: від Стародавньої доби до Середньовіччя. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва*: наук. журнал. 2013. № 4. С.247-253.
60. Карпов В. Система символів як основа військової культури // Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Перші наукові читання присвячені пам'яті доктора історичних наук, професора О.І.Путро». Збірник матеріалів. К.: НАКККіМ, 2014. С. 81.
61. Карпов В. Українська військова символіка. Київ: Либідь, 2004. 272 с.
62. Карпов В. Українська військова символіка. Київ: Либідь, 2006, 264 с.
63. Каюк С. М. Задунайська Січ (1775-1828 pp.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1999. 20 с.
64. Клейноди України : 3 історії державної і національної символіки [комплект з 33-х кольорових художніх листівок] / авт. колектив: О.П. Білецький, К.Ю. Гломозда, В.Ф. Жмир, Ю.Д. Прилюк, Т.В. Шевченко, Д.Б. Яневський. Київ: МП «Абрис». 1991.
65. Козацькі січі (нарис з історії українського козацтва XVI–XIX ст.). Київ; Запоріжжя, 1998. 251 с.
66. Кондратович Ф. Задунайская Сечь [по местным воспоминаниям и рассказам] // Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. Одеса, 1998. С. 42.
67. Кондратюк К. Козаччина у висвітленні українських істориків другої половини XIX століття // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). Львів; Люблін, 1996. С.176–183.
68. Короленко П. Черноморское казачье войско (1777 – 1792). Катеринодар, 1892. 168 с.

69. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків: Основа, 1996. 376 с.
70. Крип'якевич І. Історія українського війська: у 2 т. – 5-те вид. змін. і доп. / упор., покажчики Б.З. Якимовича. Київ: Варта, 1994. Т. 1. 1994. 384 с.
71. Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). *Запорозька спадщина*. Запоріжжя, 2001. Вип. 12. С.3-5.
72. Мицик Ю. До питання козацької символіки. *Знак* [вісник Українського геральдичного товариства]. 1998. № 15. С.9.
73. Мицик Ю. Кольори козацьких прапорів. *Козацька енциклопедія для юнацтва : Книга статей про історичне буття українського козацтва* / О. Апанович; упорядник О. Яремійчук; наук. ред., авт. післямови Ю. Мицик. Київ: Веселка, 2009. С. 278.
74. Мільчев В. Запорожці на військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785–1790 рр. (дослідження та матеріали). Запоріжжя, 2007. С. 39 – 82.
75. Могульова (Каюк) С.М. Перші кроки Задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини. *Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Запоріжжя, 1996. № 2. С. 111.
76. Могульова-Каюк С. Запорозьке козацтво і Великий Степовий кордон // *Історія: Доповіді та повідомлення Четвертого Міжнародного конгресу українців*. Одеса; Київ; Львів, 1999. Ч. 1. С. 241 – 247.
77. Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. III: Хаджибей, Одеса та українське козацтво (1415–1797 роки). Одеса, 1999. Док. V. 39. 289 с.
78. Донік О. Україна: У складі двох імперій (остання чверть XVIII - перша половина XIX ст.) Київ: Кріон, 2011. 482 с.
79. Панченко В. Герби українських полків у російських військових гербовниках XVIII століття. *Військово-історичний альманах*. 2011. № 1 (22). С.110 – 120.

80. Панченко В. Козацьке прапорництво XVII – XVIII ст. *Військово-історичний альманах*. 2008. Ч. 2 (17). С.108 – 121.
81. Панченко В. Прапори доби козацтва XVII – XVIII століть та їх вплив на сучасну військову символіку // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. Київ: ЦМЗСУ. 2008. Вип. 1. С. 101 – 104.
82. Петренко Є. Д. «Порядок общей пользы». *Енциклопедія історії України : у 10 т.* / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 433.
83. Петренко Є. Д. Дворянство служило чорноморського козацького війська. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 302.
84. Петренко Є. Д. Курінні станиці чорноморського козацького війська. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2009. Т. 5. С. 523.
85. Плохій, С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Київ: Laurus, 2015. 400 с.
86. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х Т. Т. 2. Київ: Наука, 1992. 582 с.
87. Польовий Р. Кубанська Україна. Київ: ДІОКОР, 2002. 304 с.
88. Попко И. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. СПб., 1858. 284 с.
89. Рапорт Азовської губернської канцелярії Г.О. Потьомкіну. 21 липня 1777 р. Режим доступу: https://shron3.chtyvo.org.ua/Plokhii_Serhii/Kozatskyi_mif_Istoriia_ta_natsiietvorennia_v_epokhu_imperii.pdf.
90. Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі. *Невичерпні джерела пам'яті*. Т. II: Задунайська Січ. Одеса, 1998. 300 с.
91. Рябінін-Скляревський О. Задунайська Січ в народних переказах і письменстві. *Науковий збірник за рік 1928*. Київ, 1928. 84 с.

92. Савченко І. Козацький фактор в адміністративній політиці російського уряду в 70-80-х роках XVIII століття. *Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2001. Т. 6. С. 235 – 239.
93. Сапожников И. В. Священники Черноморского казачьего войска. Одесса: ОКФА, 2000. 348 с.
94. Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Украинские казаки и А. В. Суворов. Одесса: ОКФА, 2003. 160 с.
95. Сапожников И.В., Сапожникова Г. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770-1820-е годы). Одесса: ОКФА, 1998. 428 с.
96. Сапожников І. В. Матеріали з історичної географії та етнографії дельти Дунаю. Іллічівськ, 1998. 282 с.
97. Сапожников І. В. Штурм острова Березань чорноморськими козаками. Київ-Іллічівськ: Елтон-Гратек, 2000. 206 с.
98. Сапожников І. В. Сухина – невідомий кошовий Чорноморського війська. Іллічівськ. 2000. 172 с.
99. Серeda О. Перебування козацького війська в гирлі Дніпра (за османсько-турецьким документом 1711 року). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. 2008. Вип. 8. С. 172–194.
100. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького. Дніпропетровськ: Січ. 1994. 678 с.
101. Степовий В. До історії Задунайської Січі. *Україна*. 1914. № 3. С. 9 – 19.
102. Україна – козацька держава. Київ: ЕММА, 2004. 1216 с.
103. Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ: Генеза; Запоріжжя: П'ємонт, 2006. 182 с.
104. Чухліб Т. В. Студії з регіональної історії : Степова Україна. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.): науково-популярне видання. Київ, 2014. 328 с.
105. Чухліб Т.В. Російсько-турецькі війни XVII – XIX ст. *Україна в міжнародних відносинах: Енциклопедичний словник-довідник* / Відп. ред. М.М. Варварцев. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. Вип. 4. С. 125 – 126.

106. Чухліб Т.В. Українські витоки чорноморського і кубанського козацтва: битва за вихід до Чорного моря з Османською імперією. Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії / Відп. ред. А.М. Авраменко. Краснодар; Київ: ЕДВИ, 2010. Вип. IV. С. 145-154.
107. Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII – XVIII ст. Київ: Темпора, 2010. 146 с.
108. Шиян Р.І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. Запоріжжя: Тандем-У, 1996. 328 с.
109. Щербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска, т. 1-2. Екатеринодар, 1910-1913. 288 с.
110. Ясь О. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870-80-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2007. Вип.17. С.78 – 105.
111. Ясь О. Козацько-гетьманська минувшина в рецепції П.Куліша (1840-і – початок 1860-х років). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2008. Вип.8. С.220–244.